

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра Історії України

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

на тему «Репрезентація пам'яті про Другу світову війну у міських просторах Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси (1943-2019 рр.)»

Виконав : студент IV курсу

денної форми навчання

напряму підготовки (спеціальності)

032 «історія та археологія»

Чегринець Святослав Віталійович

Керівник : к.і.н., ст. викладач

Захарченко Євген Юрійович

Рецензент: к. і.н., доцент

Любавський Роман Геннадійович

Зміст

Вступ.....	5
Розділ 1. Розділ 1. Образи Другої світової війни у пам'ятниках, меморіалах та меморіальних дошках у міському просторі Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси у (1943-2019 рр.)	11
Розділ 2. Образи Другої світової війни у топоніміці Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси у (1943-2019 рр.).....	36
Висновок.....	59
Список джерел та літератури.....	62
Додатки.....	66
Таблиця 1.1 «Місця пам'яті» та топоніміка м. Харків.....	66
Таблиця 1.2 «Місця пам'яті» та топоніміка м. Донецьк.....	79
Таблиця 1.3 «Місця пам'яті» та топоніміка м. Дніпро.....	88
Таблиця 1.4 «Місця пам'яті» та топоніміка м. Запоріжжя.....	99
Таблиця 1.5 «Місця пам'яті» та топоніміка м. Одеса.....	111
Додаток А. Співвідношення персоналізованих і не персоналізованих «місць пам'яті» у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі.....	124
Додаток Б. Співвідношення чоловічих та жіночих образ образів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси	124
Додаток В. Співвідношення дитячих та дорослих образів у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	125
Додаток Г. Співвідношення образів пацієнтів психіатричної лікарні у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	125
Додаток Д. Співвідношення образів людей та тварин у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	126
Додаток Е. Співвідношення національних образ образів у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	126
Додаток Ж. Співвідношення релігійних образів у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	127

Додаток З. Співвідношення образів військових формувань у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	127
Додаток И. Співвідношення образів партизан та підпільників у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	128
Додаток К. Співвідношення образів військовополонених у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	128
Додаток Л. Співвідношення образів жертв німецьких концтаборів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси	129
Додаток М. Співвідношення воїнів-залізничників та воїнів-автомобілістів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси	129
Додаток Н. Співвідношення студентських та нестудентських образів у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя та Одеси.....	130
Додаток П. Співвідношення образів робітників промисловості у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	130
Додаток Р. Співвідношення образів шахтарів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	131
Додаток С. Співвідношення образів письменників та журналістів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	131
Додаток Т. Співвідношення образів судових процесів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	132
Додаток У. Співвідношення образів військових медиків на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	132
Додаток Ф. Співвідношення образів військових конструкторів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	133
Додаток Х. Співвідношення образів танків-пам'ятників на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	133
Додаток Ц. Співвідношення образів астрономів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	134
Додаток Ш. Співвідношення образів спецслужб (НКВС) на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	134

Додаток А.1. Співвідношення персоналізованих і не персоналізованих об'єктів топоніміки у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі	135
Додаток Б.1. Співвідношення чоловічих та жіночих образів серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	135
Додаток В.1. Співвідношення дитячих та дорослих образів серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	136
Додаток Г.1. Співвідношення образів військових формувань серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	136
Додаток Д.1. Співвідношення образів радянських партизан серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	137
Додаток Е.1. Співвідношення образів нерадянських партизан серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	137
Додаток Ж.1. Співвідношення образів наступальних військ серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	138
Додаток З.1. Співвідношення образів «панфіловців» серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси	138
Додаток И.1. Співвідношення образів «Молодої гвардії» серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси	139
Додаток К.1. Співвідношення образів членів спецслужб серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	139
Додаток Л.1. Співвідношення образів прикордонників серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси	140
Додаток М.1. Співвідношення образів військових командирів серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	140
Додаток Н.1. Співвідношення образів письменників серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	141
Додаток П.1. Співвідношення образів військових командирів серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	141
Додаток П.1. Співвідношення образів військових Політбійців серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.....	142

Вступ

Актуальність дослідження полягає в тому, що «Місця пам'яті» про Другу світову війну, у багатьох аспектах, є ретрансляторами особливостей історичної політики про події війни у місті, де вони знаходяться. Це дає змогу досліджувати історію міст та історію ідентичності жителів цих міст. На тлі сучасного конфлікту пам'ятей в Україні і процесів декомунізації переосмислення образу Другої світової / Великої Вітчизняної війни у комеморативних практиках у міських просторах є актуальним завданням для більш глибокого розуміння формування сучасної моделі культурної пам'яті в Україні. Дослідження особливостей практик репрезентації пам'яті про Другу світову війну у міських просторах Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси може показати принципові відмінності у складниках ідентичності міських еліт та самих містян, які призвели до сучасного становища на Донбасі та Сході України.

Новизна дослідження полягає у тому, що даній роботі зроблено компаративний аналіз «місць пам'яті» та об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси, що присвячені саме Другій світовій війні. Дослідження дає можливість зрозуміти особливість багатьох моментів репрезентації радянської та недержавної пам'яті про Другу світову у Харкові, Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі і визначити їхню схожість та відмінність. Також це дає змогу зрозуміти детермінуючий вплив «місць пам'яті» на регіональну специфіку в ідентичностях жителів міст та як це проявилось під час російського вторгнення 2014 р. Дослідження дає змогу у подальшому проводити компаративний аналіз з загальноукраїнським контекстом і встановити регіональні особливості колективної та історичної пам'яті, «конфлікти пам'ятей» навколо конкретних постатей і подій на мікрорівні, аналізувати практики пригадування і забуття.

Мета: дослідити механізми репрезентації пам'яті про Другу світову війну у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі.

Завдання:

1. Сформувати базу даних про пам'ятники, меморіали та пам'ятні дошки, пов'язані з подіями Другої світової війни.
2. Встановити співвідношення гендерно-вікових образів, етнічне походження, військовий та соціальний склад постатей, використаних у комеморативних практиках протягом 1943-2019 рр.
3. Порівняти зміни у топоніміці, що має відношення до Другої світової війни, міських просторів Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.

Об'єкт дослідження : «пам'ять» у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі.

Предмет : пам'ятники, меморіали, пам'ятні дошки, та об'єкти топоніміки.

Хронологічні межі: 1943 – 2019 рр. Верхня хронологічна межа обумовлена тим, що Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса були звільнені у 1943-1944 рр. від окупації і саме з цього моменту почала формуватися пам'ять про Другу світову, а нижня хронологічна межа, (2019 р.) – тим, що у цьому році Українським інститутом національної пам'яті було оголошено про завершення процесу декомунізації в Україні, оскільки це теж охоплювало пам'ять про Другу світову війну.

Територіальні межі дослідження охоплюють території міського простору Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.

Методологія: Робота спирається на комплекс підходів memory studies, насамперед роботу П. Коннертона «Як суспільства пам'ятають», А. Асман «Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті. Отже, важливим елементом дослідження є саме простір, тобто підкреслення того факту, що пам'ять тісно пов'язана з просторовістю. Суспільна пам'ять та ідентичність формуються завдяки політичному, туристичному та комерційному використанню минулого, яке проявилось у формі «місць

пам'яті». Для дослідження використано низку методів з формування баз даних, контент аналізу та компаративний аналіз.

Історіографічна база представлена двома групами робіт. До першої групи належать праці О. Ямриша «Історія міста Харкова ХХ століття», М.Жирохова «Битва за Донбасс», А. Болебуха «Дніпропетровськ: віхи історії» та Ф.Турченка «Запорізький рахунок Великій війні. 1939–1945» та В.Станко «Історія Одеси». Вищезгадану групу робіт складають дослідження, що присвячені вивченню конкретних подій та героїв війни у Харкові і Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі.

До другої групи робіт належать праці І. Ковальської-Павелко «Мілітарні комеморативні практики як склад історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну», Д. Титаренка «Досвід війни та пам'ять про війну як чинники формування ідентичності населення Донбасу», Ф.Турченка «Політика і пам'ять. Дніпро - Запоріжжя - Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні», М.Белікова «Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні», В. Гриневича «Політика пам'яті Другої світової війни в Україні : у пошуках ідентичності та консолідації», С.Набок «Пам'ятник як маркер : особливості функціонування в публічному просторі в контексті політики декомунізації в Україні», Ю. Шаповал «Антикризовий ресурс політики пам'яті в Україні», В. Бабка «Історична пам'ять як фактор політичного впливу в Незалежній Україні», Д. Куценко «До пиання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках» В. Каркач «Пам'ять про Голокост як основа толерантного суспільства : освітній аспект», Я. Примаченко «Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність», І. Ведмідь «Інтерпретації II світової війни як дестабілізуючий фактор сучасних російсько-польських відносин : політичне протистояння чи конфлікт національних ідентичностей?», Т. Бевз «Політичні ідентичності: міська громада Одеси» та ін. Друга група робіт об'єднує дослідження з вивчення

саме політики пам'яті, образу Другої світової і Великої Вітчизняної війни з погляду сучасних memory studies.

Джерельна база дослідження представлена репрезентативним комплексом, що складається з кількох видів джерел: діловодні, довідникові та періодика.

З діловодних джерел використано державні реєстри пам'яток: «Перелік пам'яток історії та монументального мистецтва в Харківській області, включених до списків (переліків) пам'яток історії та культури республіканського чи місцевого значення відповідно до Закону Української РСР «Про охорону і використання пам'яток історії та культури», «Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури)», «Оновлений перелік об'єктів культурної спадщини у м. Дніпрі (вид: об'єкти історії та монументального мистецтва)», «Пам'ятки історії та культури м.Запоріжжя» та «Реєстр об'єктів монументального мистецтва, елементів декоративного оснащення об'єктів благоустрою, меморіальних пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних та пам'ятних дошок на території міста Одеси». Державні реєстри пам'яток були створені свідомо та заздалегідь і належать до категорії масових джерел. Завданням цього виду джерел є накопичення інформації про об'єкти матеріальної культури та реалізації рішень влади з приводу їх змін. Реєстри пам'яток є інформаційно-місткими, тому потребують спеціальних методик опрацювання (статистичні методи, компаративний аналіз). Ці документи дозволяють з'ясувати такі моменти як роки встановлення та взяття на державний облік «місць пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя: пам'ятників, меморіалів, пам'ятних дошок та ін. Важливо зауважити, що радянські реєстри пам'ятників створювалися за сприяння радянської держави і там були записані лише зручні для неї «місця пам'яті». Реєстри, що були створені в незалежній Україні фактично майже повністю за змістом копіюють радянські реєстри. Таким чином, сучасні реєстри або не містять у собі інформації про «місця пам'яті», що створені в незалежній Україні, або містять їх в обмеженій кількості.

До довідникових належать путівники Харковом авторства С. Посохова, О. Денисенко, Г. Андрєєвої, В. Олійника, «Памятники и памятные знаки / Всё о Донецке.: Справочное пособие», «Звід пам'яток історії та культури України: Запорізька область», «По Днепру. Путеводитель» А. Лапоногова та «Одеса. Путеводитель» І. Коляди. Вони містять краєзнавчий матеріал про стан розвитку місцевості, куди входять не лише об'єкти матеріальної культури (які занесені у державні реєстри пам'яток). У довідникових виданнях відмічають та констатують стан, характер, рівень та стадії розвитку певної місцевості. Інформація з довідників дає змогу встановити особливості перебігу змін міського простору та культурних процесів. Як і в державних реєстрах пам'яток у довідниках є інформація про роки встановлення у містах пам'ятників, меморіалів та інших «місць пам'яті». Таким чином, данні довідникових видань можна порівнювати з іншими видами джерел. У довідниках, які були використані під час написання курсової роботи більше інформації про «місця пам'яті» Харкова та Донецька часів незалежної України, ніж у реєстрах. Ці довідники не робилися на замовлення радянської влади.

До періодики належать місцеві електронні портали: «Путеводитель по Харькову» та «Донбасс информационной – путеводитель по Донецкой области», «Памятники Запорожья», «ДніпроКультура» та «Памятники, скульптуры, памятные знаки и места Одессы». За їх допомогою можна відстежити як поодинокі події так і довготривалі процеси. За останні десятиліття періодика активно починає видаватися в електронному форматі. Життєвий цикл документів всередині даних систем може не передбачати виводу на паперовий носій. Як і попередні види джерел періодика теж належить до категорії масових джерел. Не можна не враховувати ту обставину, що у сучасній Україні панує різноманіття політичних поглядів та ідеологій, тому місцеві електронні портали можуть висвітлювати події з різних і діаметрально протилежних поглядів. Як і реєстри пам'яток, місцеві електронні портали є інформаційно-місткими, тому потребують спеціальних

методик опрацювання (контент аналіз, формування баз даних статистичні методи, компаративний аналіз та ін.). Ці документи теж дозволяють з'ясувати такі моменти як роки, умови та обставини встановлення, «місць пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси: пам'ятників, меморіалів, пам'ятних дошок та ін.

Перспективність дослідження. Робота дає можливість зрозуміти особливості багатьох моментів (гендерно-вікових, національних, соціальних та військових) репрезентації пам'яті про Другу світову у Харкові та Донецьку і визначити їхню схожість та відмінність. Також, це дозволить у подальшому проводити компаративний аналіз з іншими містами України і встановити регіональні особливості колективної та історичної пам'яті, «конфлікти пам'ятей» навколо конкретних постатей і подій на мікро рівні, аналізувати практики пригадування і забуття.

Під час дослідження було проведено пошук путівників, державних реєстрів та місцевих електронних порталів; виокремлення "місць пам'яті" з т.з. концепції П. Коннертона; створення бази даних, її аналіз; формування історіографічної бази та зіставлення з нею

Розділ 1. Образи Другої світової війни у пам'ятниках, меморіалах та меморіальних дошках у міському просторі Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси у (1943-2020 рр.)

Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одеса є регіональними центрами влади на Сході України, які певною мірою претендують на лідерство у своєму регіоні. В той же час, ці міста є центрами концентрації інтелектуальних та матеріальних ресурсів. Протягом десятиліть міські еліти цих міст створювали власні ментально-культурні матриці. Як і у більшості міст України за радянських часів у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі міф про Велику Вітчизняну війну займав центральне місце і був частиною історичної політики в СРСР. В умовах «Холодної війни» образ «Перемоги у Другій світовій» використовувався для ідеологічної пропаганди переваги радянської системи над “західною”. «Місця пам'яті» про Другу світову війну (пам'ятники, меморіали, меморіальні дошки) як «точки опору» містили в собі матеріальний, символічний та функціональні значення для конструювання радянської ідентичності. В перші роки війни і відразу після її закінчення ставилися прості стели з іменами загиблих, трохи пізніше з'явилися образи солдатів зі зброєю. У 1960-ті рр. з'явилися монументальні тенденції: почали ставити великі пам'ятники, меморіали та меморіальні комплекси, причому поступово окремі образотворчі типи і складники пам'ятника сформували в пізнаваний, стандартний меморіальний «тезаурус», оформився канон ретрансляції радянського солдатського подвигу, людської жертви і перемоги комуністичної ідеології. Це образи солдата-захисника, жінки-матері та вічного вогню. Нарешті, в 1980-і і 1990-і роки почали добудовуватися нові елементи до вже існуючих пам'ятників, а нові пам'ятники стали вже не статичні, вони відображають драматичні емоції¹.

¹ Владислав Гриневич. Політика пам'яті Другої світової війни в Україні : у пошуках ідентичності та консолідації URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/grynevych_polityka.pdf

У Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі як і в усьому СРСР комеморація Перемоги у Другій світовій війні через конструювання «місць пам'яті» інтенсивно розпочалася у 1960-х рр. За допомогою встановлення нових пам'ятників, меморіальних дошок, об'єктів топоніміки проходив процес меморіалізації, який сприяв закріпленню, по-перше, знання про особу чи подію, по-друге, ставлення до неї. Міський простір при цьому був одним із майданчиків конструювання колективної пам'яті. Через назви, символи або матеріальні об'єкти легко відобразити як реальні історичні події, так і вигадані. Ключовим завданням тих, хто конструює навколишній простір є створення символів, які могли б об'єднувати суспільство. Пам'ять про Другу світову формувалася «зверху» та використовувалась для легітимізації радянської влади/режиму. Не випадково саме в Україні, де рівень нелояльності виявився чи не найвищим, радянська влада розпочала кампанію щодо меморіалізації війни. Накази і постанови ЦК КПУ визначали місця та кількість встановлених «місць пам'яті», героїв, яких треба було вшановувати, і ворогів, яких треба було шельмувати¹.

В 1960-ті рр., в Радянському Союзі почався процес переходу від «політики визначеності наперед» до «політики вічності». Радянські еліти від створення образу щасливого майбутнього перейшли до обіцянок «захисту від ворогів». Якщо до 1960-тх рр. центральне місце займав міф про «Жовтневу революцію», то тепер на перше місце вийшов міф про «Велику Вітчизняну війну». Образ «Жовтневої революції» малював світ, що прямолінійно йде до щасливого майбутнього. Увічнення ж «Великої Вітчизняної війни» вимагало вічного повернення фашистів із Заходу, які завжди хотіли знищити СРСР. Безмежна надія поступилася місцем вічному страху, а він служив виправданням для гігантських витрат на озброєння часів «Холодної війни». Грандіозні військові паради на Червоній площі мали показати: СРСР незмінний. Суспільство вже не могло розраховувати на майбутнє, йому на

¹ Світлана Набок. Пам'ятник як маркер : особливості функціонування в публічному просторі в контексті політики декомунізації в Україні URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2019/03/nabok_pamiatnyk.pdf (дата звернення 16.03.2023)

зміну прийшла ностальгія про «Велику Вітчизняну війну». Однак це «минуле» мало бути «ідеальним». Власне з цим у конструюванні образу про «Велику Вітчизняну війну» використовувалися «історії жертвності», міфи, маніпуляції, табування та ін¹. Не оминули ці процеси політики пам'яті такі міста як Харків, Донецьк, Дніпро, Запоріжжя та Одесу.

Українські еліти Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси, що прийшли до влади в Незалежній Україні були виховані в подібному дусі. Тому, фактично в Україні політики продовжили тиражувати радянсько-ностальгічний образ «Великої Вітчизняної війни» для досягнення політичних цілей. Через це, на Сході України саме радянська ідентичність залишалася домінуючою. СРСР уже не було і мав би формуватися новий національний дискурс пам'яті, але за інерцією продовжував розвиватися радянський наратив про Велику Вітчизняну, який експлуатувався місцевими елітами. Впродовж 1991—2013 рр. політика пам'яті в Україні за своїм змістовним наповненням можна схарактеризувати як поміркований дискурс — творення мнемоісторичного метатексту без «гострих кутів» і критичних акцентів (у бік сусідів — акторів пам'яті). У період 1990-х — початку 2010-х рр. гострих «воєн пам'ятей» практично не було, а радянський культурно-інформаційний чинник не засуджувався². В той же час, завдяки демократизації суспільства, стали можливими нерадянські наративи та дискурси про Другу світову війну. У Харкові, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі почали формуватися нерадянські «місця пам'яті» (прикладом можуть слугувати образи поляків – жертв Катині, «студбатовців» та ін.), однак вони були лише епізодичними вкрапленнями, в той час як у Донецьку пам'ять про Другу світову війну надалі була тотально представлена Червоною армією та репрезентувала

¹ Timothy Snyder. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America URL: [http://cd.bos.rs/online-citanka-novilideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom\(2018\).pdf](http://cd.bos.rs/online-citanka-novilideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom(2018).pdf) (дата звернення 16.03.2023)

² Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 16.03.2023)

класичний радянський канон¹. Таким чином, у Донецьку найбільш була виражена саме радянська ідентичність. Різниця, що була притаманна ідентичностям цих міст, виявила себе у 2014 р., коли жителі Донецька змогли чи не найбільше, з-поміж інших, проявити лояльність до російської окупації, під час так званої «Російської весни». В той час як Харків, Дніпро, Запоріжжя та Одеса «встояли», попри російський вплив, і підтвердили свою проукраїнську позицію².

Після початку війни на Сході України у 2014 р. в Україні було взято курс на декомунізацію та відходу від радянської пам'яті про Другу світову війну (початок відходу відбувся після Помаранчевої революції ще на рівні не локального але загальнодержавного дискурсу.). Ці процеси охопили Харків, Дніпро та Запоріжжя. Утім, попри широку кампанію з декомунізації міф про «Велику вітчизняну війну» зберіг залишкову символічну силу³. Символічний капітал, культу Великої Вітчизняної війни, продовжував грати головну роль у політиці пам'яті Харкова, Дніпра, Запоріжжя та Одеси. Це спричинило «війни пам'яті» які зачепили болісні аспекти, події та постаті, що їх вкрай негативно сприймають апологети проросійського історичного дискурсу. «Війни пам'ятей» стали тривалою боротьбою за визначення та висвітлення минулого як фундаменту для сучасних та майбутніх ідентичностей. Як вже зазначалося, каталізатором цього стала російсько-українська гібридна війна⁴. Необхідно зауважити, що процеси «воєн пам'ятей» оминули Донецьк, який у 2014 р. опинився під контролем російської окупаційної адміністрації, яка не проводила політики декомунізації. Там у суспільстві почали просуватися

¹ Чегринєць С.В. Репрезентація пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова та Донецька у 1943-2010-ті рр. // Друга світова війна: історія та пам'ять: збірник матеріалів І Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Друга світова війна: історія та пам'ять»/ за ред. Р.О.Литвиненка. Вип. 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. С 166-172.

² Чегринєць С.В. Друга світова війна у комеморативних практиках етноконфесійних груп Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя //Public History. Історія в публічному просторі: збірник Міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року) / За ред. Юрія Латиша; дизайн Маргарити Дяченко. – Київ, 2022. С 80

³ Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 16.03.2023)

⁴ Володимир Бабка. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в Незалежній Україні URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Babka_Volodymyr/Istorychna_pamiat_iak_faktor_politychnoho_vplyvu_v_nezalezhnii_Ukraini.pdf? (дата звернення 16.03.2023)

російсько-путінські наративи про Другу світову війну, які багато в чому сприймалися вже не як пам'ять про «Перемогу», а як реваншистська реакція на поразку Москви в «Холодній війні».

Проводячи дослідження можна встановити, що у Харкові не персоналізовані образи складають 58 %, Донецьку – 67 %, Дніпрі – 66 %, Запоріжжі – 85 %, а в Одесі - 63 % (див. Додаток А).

На «місцях пам'яті» Харкова чоловічі образи переважають над жіночими (88 % проти 12 %). Аналогічна ситуація з чоловічими та жіночими образами у Донецьку (90 % проти 10 %), Дніпрі (87 % проти 13 %) та Одесі (95 % проти 5 %). В той же час у Запоріжжі чоловічі образи складають 100 % (див. Додаток Б). Переважання чоловічих образів над жіночими обумовлено низкою причин. «Маскулінність та військовість» - є центральним сюжетом мобілізаційного дискурсу пропаганди. Суть створення гендерних образів полягає у наступному. Військовий та гендерний дискурси в СРСР та інших країнах існують не ізольовано, а формують, корелюють та підтримують один одного. Одночасна радянська пропаганда демонструвала гіперфемінізоване уявлення про жінок, у той час як радянська держава намагалася встановити політичний контроль та інституціоналізувати консервативну гендерну політику для задоволення потреб війни¹. Радянська держава цілеспрямовано намагалася не зображувати жінок-солдат у пропаганди, щоб підкреслити «відповідні» ролі для жінок. Через тотальний контроль режиму над політикою пам'яті вони змогли диктувати свій власний наратив війни². Символічний чоловічий образ пропагандистського радянського дискурсу є військовим. Символічні жіночі образи пропагандистського дискурсу це образи «миру». Фактично, це маркування війни як «маскулінного» та миру,

¹ Corbesero, Susan. Femininity (con)scripted: female images in Soviet wartime poster propaganda, 1941-1945. URL link.gale.com/apps/doc/A396767904/AONE?u=anon~ef3cdd4c&sid=googleScholar&xid=7d5f9b5b (дата звернення 17.03.2023)

² Pavia-Logan, Madison. The Motherland Calls: The Portrayal of Women in War. Posters During the Great Patriotic War, 1941-1945. URL <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/Op0968590> (дата звернення 17.03.2023)

як «фемінного»¹. Як наслідок, серед образів Другої світової переважають саме чоловічі образи.

На основі створеної бази даних вдалося встановити, що на «місцях пам'яті» образи дітей та юнаків у Харкові відсутні. В той час, як у Донецьку образи дітей складають 2 %, у Дніпрі – 6 %, Запоріжжі – 1 %, в Одесі - 6 % (див. Додаток В). В СРСР сприйняття дітей, пов'язаних з війною, носило прикладний характер, маючи за мету узагальненого огляду соціальних проблем. Під час Другої світової війни ставлення радянської влади до дітей було неоднозначне. На початку держава, відмовлялася брати дітей на військову службу, але водночас заохочувала їх до набуття військових навичок, щоб бути готовими до бою. Однак із затягуванням війни прогресувала ідея загальної участі у збройних конфліктах, посилювалася ідеологічна та військова підготовка дітей. З часом дітям-солдатам загалом дозволили брати участь у бойових чи розвідувальних місіях, тим самим зрівнявшись із дорослими. Цим держава породила ідеалістично-фанатичне покоління, яке бажало взятися за зброю разом із дорослими, щоб захистити свою країну. Це мало вплив і на радянську політику пам'яті, щодо дітей. В Радянському Союзі після Другої світової війни культивувалися образи дитячого мучеництва для формування радянського героїчного епосу. Зазвичай, образи дітей-героїв, носили міфологізований характер. Це робилося для виховання дітей як майбутніх воїнів. Особлива увага приділялася героям підліткового та дитячого віку, які співпрацювали з партизанами та Червоною армією. В той же час в СРСР сформувалися регіональні образи героїв дітей/підлітків². У Дніпрі це був образ піонера Василя Нарчука, Одесі - комсомольця Олександра Нечипоренка, а у Запоріжжі – «Юні Чапаєвці» (комсомольсько-піонерська диверсійно-

¹ Angela A. Badore. Gender of a Nation: Pr Gender of a Nation: Propaganda in W opaganda in World War II and the A ar II and the Atomic Age. URL https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1287&context=student_scholarship&httpsredir=1&referr= (дата звернення 17.03.2023)

² Olga Kucherenko, Little Soldiers. How Soviet Children Went to War. URL https://www.researchgate.net/publication/289650344_Little_Soldiers_How_Soviet_Children_Went_to_War_1941-1945 (дата звернення 17.03.2023)

розвідувальна група, що діяла на о. Хортиця). У Дніпрі є пам'ятник найвідомішого піонера-партизана СРСР – Володі Дубініна.

Серед «місць пам'яті» образи пацієнтів психіатричної лікарні, що були розстріляні нацистами, у Харкові складають 1 %, у Дніпрі – 4 % (див. Додаток Г). У Донецьку, Запоріжжі та Одесі аналогічних образи відсутні. Винищення людей з психічними розкладами було складовою політики Третього Рейху (також відома як Програма умертвіння «Т-4»), зокрема і на окупованих територіях СРСР¹. Після Другої світової війни через засудження практик та злочинів нацизму у 1960-х рр. виник рух Антипсихіатрія, який стояв на засадах боротьби за права людей із психічними та неврологічними особливостями і виступав проти пригноблення психічнохворих людей суспільством. Його досягненням було реформування та гуманізація психіатричної системи. Найбільшими досягненнями цього руху були у США, Великобританії та Італії, де були проведені найпрогресивніші антипсихіатричні реформи, а сама психіатрія була максимально відокремлена від державного втручання. Однак, усі ці процеси оминули СРСР, де практикувалася каральна психіатрія в репресивних цілях. Як результат, образи людей з психічними розладами у Другій світовій і в СРСР, і в Україні практично не висвітлювалися, а ця тема майже не досліджувалася². СРСР як тоталітарна держава мав відповідне ставлення до інвалідів, людей з фізичними вадами, вони просто не вписувалися у парадигму сильного і могутнього єдиного радянського народу, їм не було місця серед радянських громадян, а отже часто їх і оминали під час комеморативних практик.

На основі створеної бази даних вдалося встановити, що на «місцях пам'яті» Харкова образи людей складають 99 %, а тварин – 1 %. У Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі образи тварин зоопарку, що вижили в роки війни

¹ Evans, Suzanne E. *Forgotten Crimes: The Holocaust and People with Disabilities*. URL https://www.canonsociaalwerk.eu/1943_apeldoorn/forgotten_crimes.pdf (дата звернення 17.03.2023)

² Білецька Є. Акція Т-4 як кульмінація утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у Західній Європі першої половини XX ст. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d38615e3-8f45-42a2-8fa4-78a21e5684de/content> (дата звернення 17.03.2023)

відсутні (див. Додаток Д). Протягом 1940-х - 1990-х рр. на Заході через «Холодну війну» та розвиток ядерної зброї виникли викликали занепокоєння щодо майбутнього навколишнього середовища та життя на планеті виникли рухи по захисту навколишнього середовища та прав тварин. Ще одним фактором, що посилювало рух за права тварин було через засудження жорстокості злочинів нацизму Другої світової. Як наслідок, відбулося переосмислення образу тварин. Було створено законодавство з приводу заборони та обмеження жорстокого поводження з тваринами в наукових лабораторіях, цирках, зоопарках та ін. Однак, ці процеси майже повністю оминули СРСР. Як наслідок, тварин надалі продовжили сприймати як об'єкт наукових досліджень та «служителів людей». Варто зазначити, що природоохоронні ініціативи хоч і виникли України наприкінці XIX – XX ст. та розгорталися в загальноєвропейському контексті, але з встановленням більшовицького режиму, природо-охоронний рух та рух за права тварин були згорнуті, а більшість представників наукової, університетської та творчої еліт зазнали репресій за звинуваченням а антирадянській пропаганді та перешкоджанню державним планам по засвоєнню природи Сибіру та Середньої Азії. Ситуація змінилася з розпадом Радянського Союзу та поширенням екоактивізму¹. Як наслідок, у 2008 р. у Харкові був відкритий один-єдиний пам'ятник на честь тварин зоопарку, що вижили в роки окупації. У цей період у місті тривав процес поступового відходу від радянських наративів та трансформації політики пам'яті, попри діяльність проросійських політиків Г. Кернеса та М.Добкіна².

Серед «місць пам'яті» Харкова на «радянських громадян» припадають 94 % образів, у Донецьку аналогічний показник складає 98 %, Дніпрі – 97 %, Запоріжжі - 98 %, Одесі - 97 %. В той же час, образи євреїв у Харкові складають 4 %, Донецьку – 2 %, Дніпрі – 3 %, Запоріжжі – 1 %, Одесі - 3 %.

¹ Тетяна Гардашук. Роль еліт у формуванні екологічної свідомості суспільства (історичний екскурс). URL: <http://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/263/248> (дата звернення 17.03.2023)

² Куценко Д. До питання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках. URL: <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/10717/10805> (дата звернення 17.03.2023)

На образи поляків у Харкові припадає 4 %, а Запоріжжі – 1 %, в той час як у Донецьку та Дніпрі вони відсутні.

Необхідно відзначити, що за радянських часів, особливо у 1970-х та 1980-х рр. на “місцях пам’яті” намагалися не вказувати національність жертв Другої світової. Замість цього використовували термін “радянські громадяни”. Це робилося для того щоб стерти етнічні межі в контексті асиміляції та створення “єдиного радянського суспільства”. Подібна практика дозволяла уникати використання назви “українці”. Особливо це робилося на “місцях пам’яті”.

У часи СРСР не існувало «місць пам’яті», що були присвячені євреям, яких знищили у Голокості, зокрема на радянській території. У Радянському Союзі проводилася пропаганда антисемітського змісту, паралельно замовчувалася тематика Голокосту¹. Єврейські «Місця пам’яті» з’явилися лише після здобуття Україною незалежності. З 1990-х рр. «мирних громадян – жертв фашизму» стало можливим називати за національною приналежністю. Дослідженню тематики Голокосту спрямо загальне вивчення злочинів тоталітарних режимів. Держава не регулювала і не підтримувала відродження пам’яті про жертв геноциду єврейського населення. Створення «місць пам’яті» Голокосту було ініціативою суспільно-приватних, а не державних ініціатив. У цій ситуації тема Голокосту не була інтегрована до загальнонаціонального наративу війни або святкування перемоги². Цим ситуація в Україні відрізняється від країн Європи, де з 1990-х рр. Голокост — це тема спільної пам’яті європейців, пов’язана з темними сторінками минулого. Одночасно у Європі образи Голокосту є транснаціональною

¹ Вікторія Каркач. Пам’ять про Голокост як основа толерантного суспільства : освітній аспект. URL : <https://pl.uu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%A2%D0%9E%D0%9C-1.pdf#page=245> (дата звернення 17.03.2023)

² Анатолій Подольський. Пам’ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан. URL : https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/podolskyi_pamiat.pdf (дата звернення 17.03.2023)

формою культурної (історичної) пам'яті, що спрямована на просування певної «загальноєвропейської» ідентичності¹.

Пам'ять про польських військовополонених, яких у 1940 р. стратили співробітники НКВС «Харківська Катинь» після Польського походу Червоної армії, з'явилися у Харкові та Запоріжжі лише у роки незалежної України, бо у часи СРСР ця інформація була засекречена, а сама тема була – табуована². До того ж, під час Другої світової війни нацистська пропаганда навіть використовувала цю інформацію проти СРСР. Нацисти навіть створили комісію при участі Міжнародного Червоного Хреста (у ній брали участь також представники Польщі, спеціально привезені з Варшави), яка прийшла до висновку, що польські офіцери були розстріляні органами НКВС у квітні 1940 року. У 1994 р. за сприяння уряду Польщі у Харкові була відкрита меморіальна дошка на честь розстріляних польських офіцерів Катинського розстрілу, названої поляками Голгофою Сходу. У 1994 у м. Старобельск на місті колишнього концтабору було відкрито польський військовий меморіал. У 2000 р. за сприяння уряду Польщі у Харкові було відкрито україно-польський меморіал на честь страчених поляків під Харковом³. Уряд Польщі у 1990-ті – 2000-ті рр. створював «місця пам'яті» на честь розстрілу в Катині (Росія), Мідному (Росія) та Харкові в контексті взаємного примирення та прощення з Росією та пострадянськими країнами. Роль цих меморіалів особливо проявлялась у проведенні суспільних заходів за участю політиків президентів та політиків⁴. Однак, після приходу В.Путніа до влади в Росії, подібні практики зійшли нанівець. Незабаром розпочалася

¹ Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О. ., Кавун М. . Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

² Gozde Turan. Katyn: politics of the dead pows at a dead end? URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2153523> (дата звернення 17.03.2023)

³ Снегірьов В.В. Відгомін Катинської трагедії: Старобельський табір. URL : http://eprints.zu.edu.ua/3060/1/Snegirow_W.W..pdf (дата звернення 17.03.2023)

⁴ Бугулай Н. Польско-російські відносини на початку XXI століття URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/378/357> (дата звернення 17.03.2023)

«війна історій» між Росією та Польщею¹. Катинська трагедія стала незручною для російської влади, оскільки руйнувала міф про СРСР як сторону добра у II Світовій війні і заважає творенню «позитивної» пам'яті. Польща же очікувала від Росії визнання провини, відповідальності та повноцінне усвідомленню факту трагедії.

На основі сформованої бази даних можна встановити, що образи менонітів (напрямок протестантизму) є лише у Запоріжжі та складають 2 % образів (див. Додаток Ж). Напередодні Другої світової війни меноніти СРСР були специфічно етноконфесійною та конфесійною групою. Голанці за походженням, релігійні громади менонітів були переважно німецькомовними. Через це меноніти як і німці зазнали депортації у 1941 р. У 1940-х – 1990-х рр. вони стали своєрідною цільовою групою, яка зазнала дискредитації та дискримінації в СРСР. У 1990-ті рр. переважна більшість менонітів України емігрувала на Захід². Однак, починаючи з XXI ст. у середовищі менонітських емігрантів набув поширення сентиментальний або ностальгійний туризм. Менонітські організації почали відновлювати історичну пам'ять та робити екскурсії на місцях де проживали їх предки. Одним із центрів ностальгійного туризму стало м. Запоріжжя³. Власне один-єдиний пам'ятник на честь депортованих менонітів був встановлений у 2009 р. за кошти західного меноніта Пола Еппа⁴.

Результати дослідження сформованої бази даних дозволяють встановити, що 97 % «місць пам'яті» Харкова присвячені Червоній армії (у тому числі НКВС), УПА – 2 %, Чехословацькій армії – 1 %. В Одесі на Червону армію припадають 99 % образів, на Румунську армію – 1 %. В той

¹ Ігор Ведмідь. Інтерпретації II світової війни як дестабілізуючий фактор сучасних російсько-польських відносин : політичне протистояння чи конфлікт національних ідентичностей? URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12242202.pdf#page=394> (дата звернення 17.03.2023)

² Володимир Васильчук. Історичні шляхи німців в Україні. URL: http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/1268/Ues_2018_21_18.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 17.03.2023)

³ Белікова В., Зацепіна Н. Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні. URL: http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/1959/1/Byelikova_Zatsepina_Mennonite_villages.pdf (дата звернення 17.03.2023)

⁴ Пам'ятник менонітам, Запоріжжя. URL: https://ua.igotoworld.com/ru/poi_object/75023_pamyatnik-mennonitam-zaporozhe.htm (дата звернення 17.03.2023)

же час, у Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі на Червону армію припадають 100 % «місць пам'яті». (див. Додаток 3).

Відсутність «місць пам'яті» УПА у радянський час пов'язана з радянською політикою дискредитації та систиматезації їх як колаборатів та злочинців. Радянська історіографія стверджувала, що антинацистський рух на окупованих територіях СРСР був лише радянським, а будь-які «буржуазні націоналісти» (під ними, за рідким виключенням, малися на увазі усі не радянські військові формування) не були самостійною силою в роки війни, а лише «німецькими маріонетками», які «відірвані від народу». Таким чином, воїни УПА випадали із загального дискурсу радянського міфу Великої Вітчизняної війни¹. Така тенденція частково зберігалася в незалежній Україні, навіть у цей період радянська політика дискредитації УПА, як «посібників фашистів» все ще мала відчутний вплив на суспільство. Соціологічні дослідження 2000-х рр. показали, якщо на Західній Україні екстремізмом сприймається «комунізм», то в Східній Україні - «націоналізм» як різновид «фашизму»².

Поява у 1992 р. пам'ятника УПА в Харкові, єдиного на Лівобережній Україні, було складовою процесу «реабілітації» представників вищезгаданого військового формування. Характерно, що ставлення до пам'ятника УПА у Харкові було цілком толерантним аж до часів загострення політичного протистояння та радикалізації настроїв після подій Революції Гідності (виключенням був лише епізодичний інцидент, коли у 2006 р. пам'ятник знесли представники Євразійської спілки молоді, але незабаром його швидко відновили.). У 2013 р. за рішенням міської влади Харкова пам'ятник УПА був знесений, однак у 2014 р. відновлений³. Справедливо

¹ Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 17.03.2023)

² Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyi_lad.pdf? (дата звернення 17.03.2023)

³ Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О. ., Кавун М. . Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/hist-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

додати, що до цього часу міська влада досить індіферентно ставилася до окремих приватних ініціатив зі створення меморіальних місць. Увага міськвлади впала на пам'ятник саме на тлі радикалізації суспільства і “воєн пам'яті”. У 2017-2019 рр. пам'ятник зазнавав нападів проросійських вандалів.

Образи армії Чехословаччини у Харкові з'явилися ще у радянський час. Причиною цього є те, що військові формування, які складались з громадян Чехословаччини, на чолі з Людвігом Свободою, воювали на боці СРСР на Східному фронті. В СРСР намагалися використовувати військові формування, сформовані з народів Європи для створення образу Радянського Союзу як «визволителя». Після Другої світової війни саме Чехословацький військовий корпус став основою для формування збройних сил комуністичної Чехословаччини¹.

Образи Румунської армії з'явилися в Одесі лише у період Незалежності. В СРСР не висвітлювалася участь в агресії та злочини армій союзників Німеччини. Попри те, що Румунська армія разом з Вермахтом окупувала Одесу та брала роль у військових злочинах. Тим не менш, участь Румунії у війні проти СРСР не висвітлювали. За радянських часів причини вступу таких країн як Румунія та Фінляндія у війну проти СРСР не заглиблювалися. В основному все пояснювалося їх «капіталістичним устроєм», і, як наслідок, ненавистю до «єдиної соціалістичної держави». Румунський реваншизм за відібрану Бессарабію замовчувався. Лише у 2013 р. в Одесі була відкрита меморіальна дошка «в пам'ять про жертви румунських окупантів у 1941-1944 рр.».

Частка образів партизан та підпільників у Харкові на «місцях пам'яті» складає 8 %, у Донецьку – 10 %, Дніпрі – 21 %, Запоріжжі – 12 %, Одесі - 8 %. (див. Додаток II). У Харкові низький відсоток партизан пояснюється тим,

¹ Лариса Ямпольська. 1-й окремих Чехословацький окремих батальйон як інтернаціональне формування у складі робітничо-селянської червоної армії у 1942-1943 рр.: історія створення та бойовий шлях. URL https://shron1.chtyvo.org.ua/Yampolska_Larysa/1-i-okremiyi-Chekhoslovatskyi-pikhotnyi-batalion-iaak-internatsionalne-formuvannia-u.pdf? (дата звернення 08.02.2022).

що рух опору у місті був слабким та недовготривалим¹. Приблизно аналогічна ситуація була і у Донецьку. В обох містах партизанський рух був незначним і тривав недовго та складався переважно з членів НКВС. Самі партизанські групи практично не вели діяльність у тилу ворога. У Запоріжжі руху опору майже не було, в той час як абсолютна більшість населення фактично підкорилися окупаційній владі². В Одесі основна частина підпільного руху опору була роздавлена вже в перші доби окупації міста, станом на 1943 р. практично увесь рух опору Одеси припинив своє існування³. Все це розвінчує радянську пропаганду яка стверджувала, що населення окупованих німцями територій було тотально вороже налаштоване до окупантів. І якщо люди не пішли в партизани, то, звичайно, шкодили окупантам чим могли. Як вже зазначалося вище, таке твердження є міфом. Насправді ж населення було сильно поляризовано: частина стала колабораціоністами, частина пішла в опір. Основна маса залишалася пасивною⁴. Тому в Харкові, Донецьку, Запоріжжі та Одесі небагато образів партизанів та підпільників. Для Німеччини та країн «Вісі» партизани майже ніколи не складали реальної проблеми. Німців з території СРСР вигнали регулярні війська, а не партизани.

На тлі Харкова, Донецька, Запоріжжя та Одеси інакше склалася ситуація з партизанським рухом у Дніпрі. У цьому місті, протягом усього періоду окупації, існував чітко організований рух опору, що навіть зміг перейти до відкритих збройних виступів. Партизанські рухи Дніпра змогли порушити німецькі лінії зв'язку, перекрити та мінувати шляхи відступу ворога, викликаючи паніку в рядах німецької армії. В той же час партизани

¹ Ямриш О. Історія міста Харкова XX століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 17.03.2023)

² Турченко Ф. Запорізький рахунок Великої війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedor/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viiini_1939-1945.pdf? (дата звернення 17.03.2023)

³ Станко В. Історія Одеси URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004551%5F02 (дата звернення 30.10.2021).

⁴ Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 17.03.2023)

змогли отримати регулярну підтримку з боку населення міста¹. Як наслідок, у Дніпрі образи партизан складають 21 % образів «місць пам'яті», що майже вдвічі більше ніж у Харкові, Донецьку та Запоріжжі. Таким чином, ситуація з рухом опору у Дніпрі стала виключенням.

Результати сформованої бази даних дозволяють встановити, що образи радянських військовополонених у Дніпрі складають 3 %, Запоріжжі – 1 %, Одесі - 2 % (див. Додаток К). «Місця пам'яті» на честь військовополонених почали з'являтися у період «хрущовської відлиги». У цей період до офіційного наративу були включені різні групи мирних громадян. Проте цей процес був пов'язаний не скільки з лібералізацією режиму, а з прагненням збільшити кількість образів учасників радянського партизанського руху. Тож до героїчних фронтовиків та партизанів додавали тих, хто під час війни лишався в тилу або під окупацією. У цей час починають говорити про опір в концтаборах та серед остарбайтерів. Це був аргумент СРСР про дружбу і солідарність світового пролетаріату, що використовувався під час «холодної війни». Тобто до публічного дискурсу про війну увійшла ціла низка категорій людей та тем, що ніколи доти не отримувати суспільної уваги².

На основі сформованої бази даних можна встановити, що образи в'язнів німецьких концтаборів у Дніпрі складають 5 %, Запоріжжі – 3 % (див. Додаток Л). Це пов'язано з тим, що в СРСР практично не висвітлювалися образи німецьких концтаборів, не кажучи вже про радянські. За радянських часів тематика концтаборів не висвітлювалася оскільки це була не лише німецька, але і радянська практика (достатньо згадати утримування польських військовополонених у концтаборах). У період хрущовської «Відлиги» були поодинокі «місця пам'яті» на честь військовополонених, що пройшли німецькі концтабори. Епізодичні приватні ініціативи з меморіалізації концтаборів почали з'являтися у період «Перебудови». У

¹ Болебуха А. Дніпропетровськ: віхи історії URL: <https://virtual.library.dp.ua/page/vihi/Vihi9.htm#001> (дата звернення 08.02.2022).

² Ірина Склокіна. Радянська пам'ять про війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей. <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-iiarakhichnu-strukturu-suspilstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html> (дата звернення 08.03.2023)

період Незалежності за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Сахарова (США) та Фонду Джексона (США) було створено кілька «місць пам'яті» на честь жертв радянських концтаборів¹. Образи жертв нацистських концтаборів з'явилися у період Незалежності.

Цим ситуація в Україні відрізняється від Європи. Після Другої світової війни у Європі, особливо Німеччині, Польщі та інших європейських країнах, колишні нацистські концтабори були відновлені та перетворені на «місця пам'яті» або музеїфіковані, причому це була саме державна ініціатива, в той час як в Україні – приватна при кооперації з іноземними фондами. Ще складніша ситуація з радянськими концтаборами. Концтабори ГУЛАГУ відрізнялися від німецьких тим, що вони будувалися з дерева та планувалися як тимчасові. У середньому радянський концтабір існував 2-3 роки, після чого в'язнів перевозили на інше місце. Через це в Україні майже немає місць пам'яті, присвячених концтаборам сталінських репересій, які б знаходилися на мвсці концентрації та виконання праці в'язнів².

У Донецьку серед «місць пам'яті» образи воїнів-автомобілістів складають 2 %, Дніпрі – 2 %, Запоріжжі – 1 %, Одесі - 1 %. В той час, як у Харкові вони відсутні (див. Додаток М). Образи воїнів-залізничників у Харкові складають 1 %, у Дніпрі – 2 %. У Донецьку, Запоріжжі та Одесі їхні образи відсутні (див. Додаток М).

Образів воїнів-автомобілістів небагато, хоча протягом Другої світової війни автомобільні війська, що входили до складу Червоної армії брали участь в усіх фронтах Другої світової та зіграли чималу роль у просуванні фронту. Однією з причин цього була та обставина, що автомобільні війська комплектувалися переважно за рахунок допомоги Західних союзників – ленд-лізу та активно використовували трофейну німецьку техніку. Через це

¹ Місця пам'яті жертвам «Великого терору». URL <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59945/13-Denusenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 08.03.2023)

² Що потрібно знати про Голокост, місця пам'яті та меморіалізацію. URL <https://history.rayon.in.ua/news/340406-shcho-potribno-znati-pro-golokost-mistsia-pamiati-ta-memorializatsiiu> (дата звернення 08.03.2023)

радянська пропаганда особливо не хотіла згадувати факт іноземної допомоги, тому автомобільні війська мають незначну кількість образів на «місцях пам'яті» та у топоніміці¹. Іншою причиною малої кількості образів воїнів-автомобілістів можна пояснити наступними обставинами: під час війни просування та забезпечення Червоної армії відбувалось в основному залізницями, а не автомобільними дорогами. Залізничним транспортом проводилося 95% усіх вантажних перевезень на територіях України. У 1941-1945 рр. транспорт став основним ланцюгом зв'язку між фронтом і тилом. Масштабні бойові дії, розтягнута лінія фронту та проблеми з автомобільними дорогами зробили залізничний транспорт ключовим під час масованого наступу Червоної армії².

Образів воїнів-залізничників небагато, при цьому, залізничні війська у Другій світовій грали більшу роль, ніж автомобільні. Це можна пояснити наступним чином: протягом Другої світової війни залізничні війська брали участь у боях переважно наприкінці 1941-1942 рр. після цього вони були зняті з фронту та у бойових діях участі практично не брали. Залізничні війська використовувалися переважно в битві за Москву та за Сталінград. На момент звільнення Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси у 1943-1944 рр. залізничні війська майже не брали участь у боях і не звільняли ці міста. Як наслідок, у Дніпрі та Запоріжжі образи воїнів-залізничників відсутні³.

На основі сформованої бази даних можна встановити, що образи студентів та викладачів на «місцях пам'яті» Харкова складають 10 %, у Донецьку – 6 %, Дніпрі – 9 %, Запоріжжі – 4 %, Одесі - 9 % (див. Додаток Н). Під час Другої світової війни студенти підлягали мобілізації. Вони брали участь у різних військових формуваннях, а самі навчальні заклади тісно були

¹ Історія автомобільного транспорту України URL http://proukraine.net.ua/?page_id=447 (дата звернення 17.03.2023)

² Ігор Мазило. З Історії залізничного транспорту України (1943-1950 рр.). URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2013_16/13.pdf (дата звернення 17.03.2023)

³ Ігор Мазило. Методи управління залізничним транспортом України в період його відбудови (1943 – 1950-ті рр.) URL: <http://repository.vsau.org/getfile.php/15706.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

пов'язані з війною. Напередодні війни у Харкові було більше різних навчальних закладів, ніж у Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі, а саме місто Харків напередодні Другої світової був одним із лідируючих університетських та наукових центрів Радянського Союзу¹. Це є однією з причин, чому саме у Харкові найбільше образів студентів. Окремою тематикою є харківський феномен, відомий як військові батальйони, що були укомплектовані студентами-добровольцями «студбатівці»². На них припадає 1 %. Пам'ятник студентам-солдатам намагалися встановити, ще у 1970-х рр. за сприяння харківських студентів та частково досягли успіху. Однак, ці спроби не були реалізовані, бо втрутилася радянська влада, яка не збиралася визнавати того факту, що непідготовлених солдатів, які є вчорашніми студентами, просто кинули у бій на загибель³. Тому пам'ятник «студбатівцям» у Харкові було встановлено лише у незалежній Україні⁴. Цей випадок, у деякій мірі можна віднести до «воєн пам'ятей».

Відсоток образів робітників промисловості серед «місць пам'яті» Харкова складає 23 %, у Донецьку 25 %, Дніпрі – 9 %, Запоріжжі – 24 %, Одесі - 20 % (див. Додаток П). Ситуація з часткою образів робітників промисловості (пролетаріат) у багатьох аспектах ретранслює економічну ситуацію цих регіонів напередодні Другої світової війни. Напередодні війни у найбільшу частку пролетаріату мали Запорізька область (152 робітника на 1000 населення), Харківська (156/1000), Дніпропетровська (213/1000) та Сталінська (зараз Донецька) область (220/1000)⁵. Таким чином, вищезгадані

¹ Ямириш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 17.03.2023)

² Олена Дьякова. Доля бійців першого харківського студбату URL: https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/8408/1/SLOBOZHANICA_6_9.pdf (дата звернення 17.03.2023)

³ Гуматенко І. Харківський студбат в роки Великої Вітчизняної війни : збереження пам'яті. URL: <http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1576/1/%D0%93%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

⁴ Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О. ., Кавун М. . Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/hist-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

⁵ Турченко Ф. Запорізький рахунок Великої війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 17.03.2023)

регіони були найбільш індустріальними областями України, що і зумовило найбільшу частку образів промисловців (пролетаріату).

У Харкові, Дніпрі та Одесі відсутні образи шахтарів, в той час як у Донецьку вони складають 17 %, у Запоріжжі – 1 % (див. Додаток Р). Однією з причин цього є та обставина, що у Харкові ні напередодні Другої світової, ні взагалі протягом його історії не існувало шахт. В той же час, у 1940 р. Донбас виробляв 52 % вугільних поставок Радянського Союзу. Перед війною Донбас повністю забезпечував європейську економіку СРСР вугіллям. Це зробило шахти та вугілля одним із символів міста Донецьк. Якщо у Харкові був своєрідний феномен «студбатовців», тобто військових формувань, що складалися зі студентів, то у Донецьку був свій феномен – дивізії, що формувалися із шахтарів. Це було «шахтарські дивізії»: № 383, № 395, № 393 та № 411. При цьому більшість її учасників були добровольцями, в той час як в інших військових формуваннях – мобілізовані. У часи СРСР «шахтарським дивізіям» активно створювали «місця пам'яті», а їх образ активно поширювався у Донецьку для пропагандистських цілей. Активне використання їх образу робилося з ще однієї причини – у «шахтарських дивізіях» був великий відсоток комуністів¹. Образ шахтарських військових формувань став одним з ключових символів радянської влади на Сході України. Донбас як батьківщина «стаханівського руху та героїв шахтарських дивізій» сприймався як «надійний бастион КПРС»². Після того як частина Донбасу опинилася під російською окупацією, було іманентне прагнення влади солідаризувати та мобілізувати суспільство шляхом звернення до героїчних та трагічних індивідуальних і колективних символів Другої

¹ Бровар О. Стан вугільної промисловості Донбасу та її відбудова у 1943 – 1945 рр. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36776/02-Brovar.pdf> (дата звернення 04. 04. 2023)

² Агапов В. Перші шахтарські страйки часів Горбачовської «Перебудови» в УРСР (1988 – перше півріччя 1989 рр.): історіографія питання, сучасний погляд. URL: <https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1494> (дата звернення 04. 04. 2023)

світової війни. Сюди входила екстраполяція солдатів «шахтарських дивізій» на т.з. «героїв-ополченців»¹.

Серед «місця пам'яті» Харкова образи письменників складають лише 1 %, Донецька – 2 %. У Дніпрі, Запоріжжі та Одесі образи письменників відсутні. Образи журналістів є лише у Донецьку та складають 1 %. (див. Додаток С).

Причиною незначної кількості образів письменників можна виділити те, що на початку німецько-радянської війни радянські письменники брали участь у консолідації та мобілізації населення на війну і сприяли піднесенню морального трудового та військового духу в СРСР. Однак з часом вони почали жорстко та категорично висвітлювати проблеми СРСР. Радянська контррозвідка стала відзначати поступове зростання антирадянських проявів та негативних політичних настроїв серед письменників. Таким чином, через те, що радянські письменники намагалися висвітлювати усю реальну сутність радянської системи, влада Радянського Союзу практично не встановлювала для них «місця пам'яті»².

Незначна кількість образів журналістів має аналогічні причини, що і з письменниками. Під час і після Другої світової для радянської влади журналісти були лише інструментом пропаганди. Справжньою проблемою для них була цензура та маніпуляції з боку влади. При радянському режимі, журналістів намагалися не допустити на лінію фронту збирати інформацію. Лише ті журналісти, що були спеціалістами з пропаганди допускалися на фронт робити репортаж. Вони замовчували невдачі військ фронту, проводили потужну антинаціоналістичну кампанію, а також використовували у своїх пропагандистських моделях дещо деформованої радянським змістом українську історичну, культурну та літературну спадщину. Під час бойових

¹ Дмитро Титаренко. Досвід війни та пам'ять про війну як чинники формування ідентичності населення Донбасу. URL: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/2196/document.pdf#page=133> (дата звернення 04. 04. 2023)

² Володимир Третяк. Преса Першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943-1945 pp.). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11836/100304922.pdf?sequence=1&isAllowed=y> дата звернення 04. 04. 2023)

дій на території Німеччини з метою пришвидшення розгрому Рейху на сторінках часописів було значно збільшено частку матеріалів, покликаних сприяти процесу демонізації та дегуманізації німецького населення. Для радянських журналістів пріоритетним тепер стало створення нового образу – «воїна-визволителя Європи», а також масштабне конструювання ідеї «інтернаціонального братерства слов'янських народів». Публікації у пресі мали сприяти досягненню керівництвом СРСР своїх геополітичних цілей – контролю над країнами Європи. Висвітлюючи кампанію на теренах Німеччини, журналісти у своїх статтях покладали головну провину на Німеччину у розв'язанні Другої світової війни на Рейх, замовчували співпрацю Радянського Союзу у 1939 р. з Третім рейхом, підкреслено писали лише про Велику Вітчизняну як визвольну і справедливую війну, яку веде країна Рад. Таким чином, радянська журналістика періоду Другої світової війни була необ'єктивною, заангажованою та суперечливою¹. Взагалі, єдиний у Донецьку пам'ятник журналістів було відкрито вже у часи М.Горбачова.

Проводячи дослідження, можна з'ясувати, що у Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі на «місцях пам'яті» відсутні образи, присвячені судовим процесам над німецькими злочинцями та колаборантами. В той час як, у Харкові вони складають лише 1 % (див. Додаток Т). У 1947 р. у Донецьку відбувся Сталінський процес, а Харківський ще у 1943 р. (це найперший військовий процес над нацистами та колабораціоністами). У Радянський час обом процесам не було присвячено «місць пам'яті» через те, що матеріали процесів не розголошувались та були засекречені в архівах спецслужб і до сих пір повноцінно так і не розсекречені². Навіть у Харкові єдина меморіальна дошка на честь Харківського процесу була встановлена лише в

¹ Володимир Третяк. Преса Першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943-1945 рр.). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11836/100304922.pdf?sequence=1&isAllowed=y> дата звернення 04. 04. 2023)

² Титаренко О. Процеси над нацистськими злочинцями у світлі суспільних реакцій населення УРСР. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6592/1/Zbirnyk_Holokost_2021.pdf#page=97 дата звернення 04. 04. 2023)

незалежній Україні і лише за ініціативи місцевого комітету «Дробицький яр»¹. У Дніпрі, Запоріжжі та Одесі військові суди ніколи не проводилися.

На основі сформованої бази даних можна встановити, що образи військових медиків у Харкові складають 1 %, Донецьку – 5 %, Дніпрі – 3 %. У Запоріжжі та Одесі їхні образи взагалі відсутні. (див. Додаток У). Така ситуація має кілька причин. Хоча, чимало медиків Другої світової в СРСР були нагороджені медалями, їх внесок у війну практично не досліджувався та не розглядався. У період війни радянська військова медицина була неадекватною. Був дефіцит ліків та спеціального обладнання, вкрай не обхідного на фронті, майже відсутній санітарний транспорт, особливо автомобільний. Від початку війни був гострий дефіцит медичного майна, зокрема через авіа нальоти та евакуацію підприємств в глиб країни. Не було санітарного транспорту – недолуга соціалістична економіка не була здатна продукувати в достатній кількості санітарні автомобілі та санітарні літаки. Чимало ліків СРСР отримував за ленд-лізом. На фронті бракувало медичних кадрів як лікарського, так і середнього та молодшого медичного персоналу. Характерною протягом бойових дій була нестача санітарів, санітарних інструкторів та стрільців-санітарів, серед яких були великі незворотні втрати. Підготовка спеціальних кадрів робилась поспіхом та не відповідала ситуації на фронті. Серед медичного персоналу були часті явища колабораціонізму та халатного лікування солдатів. Все це призвело до того, що в СРСР була спеціальна заборона на поширення такої інформації. Навіть зараз більшість документів про такі випадки засекречені. Таким чином, роль медиків у Другій світовій війні в Радянському союзі майже не досліджувалась та не згадувалась, як наслідок, образів військових медиків у Донецьку, Харкові та Дніпрі небагато.²

¹ Харківський музей Голокосту. <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/museum/process.html> (дата звернення 04. 04. 2023)

² Казен Е. Становлення і розвиток військово-медичної служби в Червоній армії у Другій світовій війні URL: <http://vnnv.asv.gov.ua/article/view/203237> (дата звернення 17.03.2023)

Серед «місць пам'яті» Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси немає образів військових конструкторів, в той час як у Харкові їхні образи складають 3 % (див. Додаток Ф). Напередодні Другої світової війни промисловий потенціал Донецька, Дніпра та Запоріжжя сильно поступався Харкову. Останній взагалі був найбільшим промисловим містом СРСР, яке опинилось в окупації¹. У Харкові було значно більше військових розробок та більше спеціалістів у цій галузі. Власне легендарний танк Т-34 був створений саме в Харкові. В той час, у Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі практично не проводилось ніяких військових розробок².

Результати дослідження дозволяють встановити, що образ танків-пам'ятників. У Харкові образи танків-пам'ятників складають 3 %, у Донецьку – 2 %, Дніпрі – 2 %, Запоріжжі – 1 % (див. Додаток Х). Усі вони представлені радянським танком Т-34. Танк як пам'ятник відрізняється одночасно конкретності ідеї і високим ступенем узагальнення (символізує всі танки, танкову міць держави), військову силу (символізує не тільки танки, але військову техніку країни в цілому). Радянська система створювала образи наступальних військ бо саме вони відповідали військовій пропаганді. Для радянської влади, героїчні подвиги війни це подвиги наступальної війни. Сюди відноситься здійснення героїчного наступального прориву військ, нещадна помста ворогу³. Під лозунгом «Вперед на Захід», Радянська армія заходила на територію європейських країн, оголошуючи себе визволителем. В СРСР культивувалося не військова майстерність, а самопожертва, що часто межувала з самогубством. Фактично, режим, який не шкодував людей і в мирний час, не міг шкодувати їх тим більше у війну, рятуючи власне існування.

¹Ямриш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 17.03.2023)

² Турченко Ф. Запорізький рахунок Великої війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 17.03.2023)

³ Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як склад історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. URL <https://grani-print.dp.ua/index.php/pphu/article/view/322/254> (дата звернення 17.03.2023)

На основі встановленої бази даних, можна встановити, що на «місцях пам'яті» Харкова образи астрономів складають 1 %. Серед «місць пам'яті» Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси їхні образи відсутні (див. Додаток Ц). Справа в тому, що до Другої світової у Донецьку не існувало обсерваторії, в той час як у Харкові вона була вже більше ніж 100 років¹. Ще однією з причин майже повної відсутності образів астрономів можна виділити репресії. Хоча вчені різних наук страждали від репресій, саме астрономи були одними з найбільш постраждалих науковців напередодні та під час Другої світової².

На основі сформованої бази даних можна встановити, що серед «місць пам'яті» образи представників спецслужб (НКВС), які брали участь у Другій світовій війні у Харкові складають 1 %, Донецьку – 2 %, Дніпрі - 2 %, а Запоріжжі – 1 % (див. Додаток Ш). В Одесі подібні образи відсутні.

Подібні «місця пам'яті» радянських спецслужб створювалися щоб репрезентувати владу. Напередодні німецько-радянської війни шпигуноманія в СРСР набирала обертів. Засобами масової інформації громадян закликали бути пильними та допомагати радянським спецслужбам. Тобто образ НКВС мав своєрідний мобілізаційний зміст. Також, члени НКВС героїзувалися як прикордонники, які першими прийняли бій та представники руху опору під час війни з Німеччиною. Після Другої світової війни радянська пропаганда продовжила створювати героїчні образи спецслужбам, таким як НКВС, які протистоять зовнішньому та внутрішньому ворогу. «Місця пам'яті»

¹ Марат Артурович. Харківська астрономічна обсерваторія під час німецької окупації (1941-1943) у роки Другої світової війни. URL: <http://uk.astron.kharkov.ua/history/publications/05-Balyshev.Astronomiya1941-1945.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

² Богдана Дуб. Репресії проти українських економістів у Радянському союзі впродовж 1920-1930-х років URL: https://www.researchgate.net/profile/Bohdana-Dub/publication/335192084_Dub_BS_Represii_prot_i_ukrainskih_ekonomistiv_u_Radanskomu_Souzi_vprodovz_1920-1930-h_rokiv_Velikij_teror_na_Podilli_do_80-ricca_Velikogo_teroru_1937-1938_rr_materiali_Miznarodnoi_naukovo-practicnoi_ko/links/5d5590e4a6fdccb7dc3f9035/Dub-BS-Represii-proti-ukrainskih-ekonomistiv-u-Radanskomu-Souzi-vprodovz-1920-1930-h-rokiv-Velikij-teror-na-Podilli-do-80-ricca-Velikogo-teroru-1937-1938-rr-materiali-Miznarodnoi-naukovo-practicnoi.pdf (дата звернення 17.03.2023)

спецслужб мали викликати почуття ненависті до ворогів та гордості за радянські органи безпеки¹.

Результати дослідження вказують на те, що попри тотальну домінантність радянського, героїчного дискурсу про Другу світову війну, до образу репрезентації пам'яті про війну в міському просторі Харкова, Дніпра та Запоріжжя додані ексклюзивні, епізодичні вкраплення інших соціальних та етнічних груп (студентів, пацієнтів, євреїв, менонітів, військовополонених). Водночас серед місць пам'яті Донецька, такі, навіть епізодичні факти, взагалі були відсутні. Через це образ війни у просторі Донецька був тотально представлений Червоною армією і не мав жодної альтернативи чи репрезентації співучасті інших, відбиваючи класичний радянський канон. Ідентичність жителів Харкова, Дніпра, Запоріжжя та Одеси сформована завдяки таким «місцям пам'яті», є більш гнучкою для нерадянського сприйняття та розуміння пам'яті про Другу світову ніж у Донецьку. Різниця, що була притаманна ідентичностям цих міст у 2014 р. стала одним факторів, коли жителі Донецька змогли чи не найбільше, з-поміж інших, проявити лояльність до російської окупації, під час так званої «Російської весни».

¹ Ксенія Кузіна. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.). URL: https://scholar.archive.org/work/4wbsslizmjgnjcvogst7hghby/access/wayback/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/za_2019_1_6.pdf (дата звернення 17.03.2023)

Розділ 2. Образи Другої світової війни у топоніміці Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси у (1943-2019 рр.)

У Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі як і в усьому СРСР комеморізація Перемоги у Другій світовій війні серед об'єктів топоніміки інтенсивно розпочалася у 1960-х рр. Як відзначав П. Нора, велика кількість «місць пам'яті» це ознака втрати пам'яті суспільством.

У той же час, згідно з твердженням Тімоті Снайдера у 1960-ті рр. в Радянському Союзі почався процес переходу від «політики визначеності наперед» до «політики вічності». Це коли еліти вже не могли суспільству гарантувати щасливе майбутнє, а обіцяли лише «захист від ворогів». Якщо раніше центральне місце займав міф про «Жовтневу революцію», то тепер головним став міф про «Велику Вітчизняну війну». Міф про «Жовтневу революцію» малював світ, що прямолінійно йде до щасливого майбутнього. Увічнення ж «Великої Вітчизняної війни» вимагало вічного повернення фашистів із Заходу, які завжди хотіли знищити СРСР. Безмежна надія поступилася місцем вічному страху, а він служив виправданням для гігантських витрат на звичайні та ядерні озброєння часів «холодної війни». Грандіозні військові паради на Червоній площі мали показати: СРСР незмінний. Суспільство вже не могло розраховувати на майбутнє, йому на зміну прийшла ностальгія про «Велику Вітчизняну війну». Однак це «минуле» мало бути «ідеальним». Власне з цим у конструюванні образу про «Велику Вітчизняну війну» використовувалися «історії жертвовності», міфи, маніпуляції, табування та ін¹. Не оминули ці процеси такі міста як Харків, Донецьк, Дніпро та Запоріжжя.

Українські еліти, що прийшли до влади в Незалежній Україні були виховані в подібному дусі. Тому фактично в Україні політики продовжили тиражувати образи «Великої Вітчизняної війни» для досягнення політичних цілей. Регіональний фактор у контексті політик пам'ятання про Другу світову

¹ Timothy Snyder. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America URL: [http://cd.bos.rs/online-citanka-novilideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom\(2018\).pdf](http://cd.bos.rs/online-citanka-novilideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom(2018).pdf) (дата звернення 16.03.2023)

справді дуже важливий. Серед міст на Східній Україні у пошуку новітньої ідентичності зрозуміли, що єдиним шляхом «вписатися» до великої історії для них є саме радянська версія погляду на події Другої світової в їхній місцевості¹. Тому, на Сході України саме радянська ідентичність є домінуючою. Соціологічні дослідження показали, якщо на Західній Україні екстремізмом сприймається «комунізм», то в Східній Україні - «націоналізм» як різновид «фашизму»². Усі ці вищезгадані процеси стосувалися і об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси.

Починаючи з 1960-х рр. за допомогою створення об'єктів топоніміки проходив процес меморіалізації Другої світової війни, який сприяв закріпленню, по-перше, знання про особу чи подію, по-друге, ставлення до нього. Через відображення топонімічних об'єктів у міському просторі та дискурс пам'яті загалом проходила легітимація тієї чи іншої політичної позиції. Міський простір при цьому виступив одним із майданчиків конструювання колективної пам'яті. Через назви, символи або матеріальні об'єкти легко відобразити як реальні історичні події, так і вигадані. Ключовим завданням тих, хто конструює навколишній простір є створення символів, які могли б об'єднувати суспільство³.

Аналізуючи історію топоніміки Харкова, то можна визначити, що фактично перейменування вулиць відбулося двома хвилями. Перша хвиля припала на 1965 р. Тоді вулиці та провулки називали на честь героїв війни: Коновалова, Китаєва, Дзюби, Китаєнко, Нікітіна, Кисляк та інші. Піковим був 1968 р., тоді загалом відбулося 91 перейменування, серед яких були увіковічені інші учасники Другої світової війни: Дерев'яненко, Зубарев, Матросов та інші. Паралельно, крім персоналізованих об'єктів топоніміки

¹ Ірина Склокіна. «Радянська пам'ять про Другу світову війну відображає ієрархічну структуру суспільства нерівних можливостей». URL: <http://www.korydor.in.ua/ua/stories/iryna-sklokina-radianska-pam-iat-pro-vijnu-vidobrazhaie-ierarkhichnu-strukturu-suspilstva-nerivnykh-mozhlyvostej.html>

² Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyi_lad.pdf? (дата звернення 17.03.2023)

³ Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 16.03.2023)

були і не персоналізовані. Мілітаризація залишила відбиток у вигляді таких назв, як Армійська, Артилерійська, Бригадна, Фронтowa вулиці та інші. Друга хвиля припала на 1970-1980-ті рр¹. У топоніміці Харкова були перейменування на честь ювілею, або визначної дати. Наприклад, вулиця Героїв Сталінграду отримала свою назву у 1982 р. на 40-річчя битви². В той же час, вулиця 23 серпня отримала назву на честь дати визволення Харкова – 23 серпня 1943 р³. Паралельно вулиці отримували назви у роки смерті героїв СРСР. Прикладом можуть бути вулиці на честь Конєва, Борозенко, Бажанова та Батицького.

Окремою темою є «війна пам'ятей», що відбулася у Харкові у 2016-2022 рр, у зв'язку з назвою проспекту маршала Жукова, який підпадає під закон про декомунізацію⁴. У період з 2016 по 2022 р. проспект Жукова перейменовували чотири рази, що супроводжувалося сильною дискусією та судовими розборами⁵. Остаточна крапка в цих суперечках була поставлена лише після вторгнення Росії у 2022 р., що зробило майже неможливими радянсько-російські наративи⁶. Важливою є та обставина, що проспект маршал Жукова отримав свою назву в 1990 р., коли на тлі розкриття радянських злочинів тема Другої світової не здавалася такою дискредитованою⁷.

Паралельно, при дослідженні історії топоніміки міста Донецька, можна з'ясувати, те що там фактично була лише одна хвиля перейменувань вулиць

¹ Історія становлення головних вулиць Харкова: етапи і сучасні тенденції URL:

http://4ua.co.ua/moscow/vb3bd68b4c43b89421306d37_0.html (дата звернення 16.03.2023)

² Проспект Героїв Сталінграда URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2160258-kernes-harkivanam-prospekt-geroiv-staligrada-zalisitsa.html> (дата звернення 16.03.2023)

³ 23-го Августа URL: <http://streets-kharkiv.info/23-go-avgusta>

⁴ Суд у Харкові визнав незаконним рішення про перейменування проспекту Григоренка в Жукова, мерія готує скаргу URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sud-kharkiv-prospekt-zhukov/31484003.html> (дата звернення 16.03.2023)

⁵ Жукова чи Григоренка: як у Харкові намагаються перейменувати проспект URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/10/06/infografika/suspilstvo/zhukova-chy-hryhorenka-yak-xarkovi-namahayutsya-perejmenuvaty-prospekt> (дата звернення 16.03.2023)

⁶ Проспект Жукова у Харкові таки перейменують: Терехов готовий URL: https://24tv.ua/prospekt-zhukova-harkovi-taki-pereymenyut-terehov-gotoviy_n1985663 (дата звернення 16.03.2023)

⁷ Турченко Ф. Запорізький рахунок Великої війни. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 17.03.2023)

та проспектів, яка припала на 1968 р. У цьому році об'єкти топоніміки були названі на честь учасників війни. У тому ж році з'явилися і неперсоналізовані об'єкти топоніміки: Автомобілістів, Гвардійська, Молодогвардійців та інші. Випадки інших перейменувань були поодинокими. Таким чином, радянська влада в місті Донецьк максимально стерла, і без того нечисельні історичні топоніми, які ще залишалися. У постанові пояснювалося: «Багатьом вулицям присвоєно випадкові найменування, що не відповідають їх особливостям або історичним фактам»¹. Приклади перейменування об'єктів топоніміки на честь ювілейних дат у місті відсутні. Таким чином, зміни у топоніміці Донецька менш динамічні, ніж у Харкові. Випадків «війн пам'яті» у Донецьку не було. Причиною було те, що коли розпочалася декомунізація в Україні, Донецьк опинився під контролем російської окупаційної адміністрації, яка не проводила політики декомунізації. Там у суспільстві почали просуватися російсько-путінські наративи про Другу світову війну, які багато в чому сприймалися вже не як пам'ять про «Перемогу», бо як реваншистська реакція на поразку в «Холодній війні».

У Дніпрі фактично було дві хвилі перейменувань об'єктів топоніміки на честь подій Другої світової війни. Перша хвиля припала на 1970-ті рр. коли радянська влада називала вулиці на честь радянських героїв. Випадки інших перейменувань були епізодичними та поодинокими у 1980-2000-х рр. У порівнянні з Харковом, Донецьком та Запоріжжям у Дніпрі були динамічні перейменування на честь ювілею, або визначної дати. Прикладом може слугувати вулиці «20-річчя перемоги», «9-го травня», «Набережна Перемоги» (на честь 30-річчя перемоги) та ін. Мілітаризація відобразилась на топонімах Дніпра лише у зв'язку з вулицею «Авіаційна». Друга хвиля припала на 2010-ті рр. та була пов'язана з декомунізацією та вкрапленнях недержавських наративів Другої світової війни. «Війн пам'ятей» у Дніпрі не було. Дві вулиці на честь Жукова були перейменовані у 2016 р. Паралельно з'явилися вулиці

¹ Пояснювальна записка до проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України» URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1253711> (дата звернення 17.03.2023)

«Героїв Дніпра» та навіть дві вулиці, названі на честь учасників УПА: Василя Кука та Олени Теліги. Цей випадок є безпрецедентний для міст Сходу України¹.

У Запоріжжі теж можна виділити дві хвилі перейменувань. Перша та найбільш масова припала на 1960-ті рр., друга на 1970-ті рр. Випадки інших перейменувань були епізодичними та поодинокими у 1990-х рр. Об'єкти топоніміки отримували назви на честь героїв та учасників Другої світової війни. Мілітаризація теж відобразилась на топонімах Запоріжжя. Прикладом можуть бути вулиці Артилерійська, Мінометна, Аеродромна, Самольотная, Парашутистів, Танкістів та Штурмова. При цьому це свідчить про культивування саме наступальної зброї. У топоніміці Запоріжжя теж були перейменування на честь ювілею, або визначної дати. Наприклад, вулиця Героїв Сталінграду отримала свою назву у 1983 р. на 40-річчя битви. Прикладів «війни пам'ятей» у місті не було. У 2016 р. процес перейменування вулиці Жукова не супроводжувався скандальними «війнами» як у Харкові. Вулиця Героїв Сталінграду теж була перейменована без конфліктів².

В Одесі було дві хвилі перейменувань вулиць. Перша хвиля припала на часи СРСР, коли з'явилася абсолютна більшість вулиць, пов'язаних з Другою світовою війною. Як і в усіх вищезгаданих містах, перейменування були на честь військових командирів, річниць перемоги (наприклад вулиця 40-річчя Перемоги). Є в Одесі вулиці Авіаційна, Артилерійська та ін. Друга хвиля перейменувань припала на 2010-ті рр. У 2016 р. з'явилися вулиці названі на честь учасників УПА – Романа Шухевича та Олени Теліги. У тому ж році вулиця Героїв Сталінграду перейменовували на Героїв оборони Одеси. Явище «воєн пам'ятей» у 2014-2021 рр. для Одеси не характерне³. Що цікаво, у період німецько-румунської окупації одна вулиця була названа на честь

¹ Історія вулиць та будинків. URL: <https://gorod.dp.ua/history/streets/> (дата звернення 17.03.2023)

² Вулиці, райони Запоріжжя. Ідентичність URL: <http://mcmc.tilda.ws/identity> (дата звернення 17.03.2023)

³ Тетяна Бевз. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси. URL: https://eu.docworkspace.com/d/sIEGt_JimAcLZ1qAG?sa=e1&st=0t (дата звернення 17.03.2023)

Беніто Муссоліні (нині Єврейська), інша – Адольфа Гітлера (нині Єкатеринівська). З поверненням радянської влади до Одеси вулицям були повернуті довоєнні назви¹.

Проводячи дослідження можна встановити, що у Харкові на об'єктах топоніміки персоналізовані образи складають 62 %, Донецьку – 71 %, Дніпрі – 75 %, у Запоріжжі – 98 %, Одесі – 70 %. (див. Додаток А1).

Серед об'єктів топоніміки Харкова чоловічі образи переважають над жіночими (76 % проти 24 %). Аналогічна ситуація з чоловічими та жіночими образами у Донецьку (91 % проти 9 %), Дніпрі (90 % проти 10 %), Запоріжжі (90 % проти 10 %) та Одесі (89 % проти 11 %) (див. Додаток Б1). Переважання чоловічих образів над жіночими обумовлено низкою причин. В СРСР під час Другої світової та «Холодної війни» візуалізація та стереотипізація роль чоловіка має на увазі виконання ним функції захисника тих, хто потребує його допомоги, куди входять всі діти та жінки, головним чином «свої» спільноти. Такий образ «маскулінності» був найпоширенішою практикою військової мобілізації. Репрезентація воїна-чоловіка як захисника жінок та дітей – це дискурсивна практика, яка робить війну привабливою для майбутнього солдата. Образ чоловіка-захисника легітимізує участь людини у війні. В той же час силове суперництво в міжнародних відносинах нерідко приймає форму змагання в маскулінності. Щоб переконати «своїх» в неминучості перемоги і показати військову неспроможність ворога, його зображують без сили, хоробрості, мужності. Символічна демаскулінізація ворога – характерна риса дискурсу військових конфліктів. Саме тому образи «своїх» війни представлені переважно саме чоловічими образами.

В той же час образ жінки це образ миру та життя у тилу. Образ матері, що захищає свою дитину від війни, також поширений в дискурсі прихильників миру. Необхідно зазначити, що у Харкові, Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі образи чоловіків представлені найрізноманітнішими образами

¹ Історія вулиць Одеси. URL: <http://ur.co.ua/35/553-1-istoriya-ulic-odessy.html> (дата звернення 17.03.2023)

регулярної армії, танкових, артилерійських, піхотних військ, флоту та авіації, що воюють на фронті. В той же час, майже всі образи жінок це образи партизанок, що воюють у тилу. У Харкові з 24 % жіночих образів, 17 % припадає саме на партизанок. У Донецьку 8 з 9 % жіночих образів – партизанки та підпільниці. У Дніпрі усі 10 % жіночих образів це образи партизанок. У Запоріжжі 9 з 10 % жіночих образів це теж партизанки та підпільниці. У Запоріжжі усі 11 % жіночих образів – партизанки. Таким чином, жіночі образи представлені не серед регулярних солдатських військах фронту, а серед партизан тилу. Склалася умовна дихотомія чоловіка на фронті та жінки у тилу.

На основі створеної бази даних вдалося встановити, що серед об'єктів топоніміки дитячі образи у Харкові відсутні. В той час, як у Донецьку образи дітей складають 2 %, у Дніпрі – 3 %, у Запоріжжі – 3 %, Одесі – 5 % (див. Додаток В1). В СРСР сприйняття дітей, пов'язаних з війною, носило прикладний характер, маючи за мету узагальненого огляду соціальних проблем. Одночасно, в Радянському Союзі під час та після Другої світової війни культивувалися образи дитячого мучеництва. Сюжет «діти-герої» ретранслює найвищий ступінь спротиву суспільства; загибель юних воїнів не тільки викликає бажання помсти, а й вселяє впевненість у перемозі, оскільки на боротьбу з ворогом піднімається весь народ. Мобілізуюча сила образів страждань дітей настільки значна, що дає право захищати їх та країну будь-яким способом, нерідко ігноруючи усі норми. Символ дитини може експлуатуватися в якості культу війни ще в одному контексті. Так, тема піонерів-героїв у Великій Вітчизняній війні широко використовувалася у вихованні патріотизму в радянській школі та сприяло навчанню дітей як майбутніх воїнів¹. В той же час в СРСР сформувалися регіональні образи

¹ Corbesero, Susan. Femininity (con)scripted: female images in Soviet wartime poster propaganda, 1941-1945. URL link.gale.com/apps/doc/A396767904/AONE?u=anon~ef3cdd4c&sid=googleScholar&xid=7d5f9b5b (дата звернення 17.03.2023)

героїв дітей/підлітків¹. У топоніміці Дніпра, Донецька та Одеси це образ піонера Льоні Голікова, у Запоріжжі – Олега Кошового та Сергія Тюленіна, в той час як в Одесі – Якова Гордієнка.

На основі сформованої бази даних можна встановити, що образи Червоної армії серед об'єктів топоніміки у Харкові складають – 100 %, Донецьку – 100 %, Дніпрі – 93 %, Запоріжжі – 100 %, в Одесі – 94 %. На образи УПА припадають 7 % у Дніпрі та 6 % в Одесі (див. Додаток Г.1).

Відсутність об'єктів топоніміки на честь УПА у радянський час пов'язана з радянською політикою дискредитації та систиматезації їх як колаборантів та злочинців. Натомість, за правління Віктора Ющенка у переліку тем, пов'язаних з Другою світовою війною і вшанованих на державному рівні, з'являється образ УПА². У 2007 році Президентом В. Ющенко було підписано Указ «Про відзначення 65-ї річниці створення Української повстанської армії». Втім, цей указ значного впливу на трансформування уявлення про роль УПА в подіях Другої світової війни не мав. Ці заходи не вплинули на статусі вояків УПА в українському законодавстві. Так, відповідно до змін, внесених до Закону «Про статус ветеранів війни та гарантії їх соціального захисту», держава Україна вже від 1995 року готова визнати бійців УПА ветеранами, але на окремих, відмінних від загалу, умовах. За час, що минув від обрання Президентом України Петра Порошенка, було зроблено низку нових кроків щодо обережного відходу від радянської пам'яткової традиції. Проте більшість з них залишає усі ті протиріччя, що вже накопичилися у попередні десятиліття. У 2016 р. в містах Дніпро та Одеса з'явилися вулиці названі на честь учасників УПА – Романа Шухевича та Олени Теліги³.

¹ Olga Kucherenko, Little Soldiers. How Soviet Children Went to War. URL https://www.researchgate.net/publication/289650344_Little_Soldiers_How_Soviet_Children_Went_to_War_1941-1945 (дата звернення 17.03.2023)

² Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 17.03.2023)

³ Світлана Набок. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. URL https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_obrazy.pdf

Частка образів радянських партизан та підпільників у Харкові серед об'єктів топоніміки складає 26 %, у Донецьку – 14 %, Дніпрі – 30 %, Запоріжжі – 11 %, Одесі – 13 %. (див. Додаток Д.1). Як і у випадку з пам'ятниками, меморіалами та меморіальними дошками, серед об'єктів топоніміки найбільша частка партизан є саме у Дніпрі, оскільки там партизанський рух був значно сильніший¹ ніж у Харкові², Донецьку³, Запоріжжі⁴ чи Одесі⁵. В останніх чотирьох містах не було чітко організованого руху опору, який не зміг перейти до відкритих збройних виступів, як це було у Дніпрі. У цих містах рух опору був представлений переважно диверсантами (членами партії та спецслужб), завчасно підготовленими радянською владою перед захопленням міст. Все це розвінчує радянську пропаганду, яка стверджувала, що населення окупованих німцями територій було тотально вороже налаштоване до окупантів. І якщо люди не пішли в партизани, то, звичайно, шкодили окупантам чим могли. Як вже зазначалося вище, таке твердження є міфом. Насправді ж населення було сильно поляризовано: частина стала колабораціоністами, частина пішла в опір. Основна маса залишалася пасивною⁶. Тому в Харкові, Донецьку та Запоріжжі менше образів партизанів та підпільників, ніж у Дніпрі.

На тлі цих обставин, ще однією причиною меншої кількості образів радянських партизан у Харкові, Донецьку, Запоріжжі та Одесі можна віднести ту обставину, що СРСР процес юридичного визнання людиною

¹ Болебуха А. Дніпропетровськ: віхи історії URL: <https://virtual.library.dp.ua/page/vihi/Vihi9.htm#001> (дата звернення 08.02.2022).

² Ямриш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 17.03.2023)

³ Жирохов М. Битва за Донбас. URL: <https://coollib.com/b/166598-mihail-aleksandrovich-zhirohov-bitva-za-donbass-mius-front-1941-1943/read> (дата звернення 17.03.2023)

⁴ Турченко Ф. Запорізький рахунок Великій війні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedor/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viiini_1939-1945.pdf? (дата звернення 17.03.2023)

⁵ Станко В. Історія Одеси URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004551%5F02 (дата звернення 30.10.2021).

⁶ Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 17.03.2023)

членом партизанського руху був дуже забюрократизованим, тому дуже мало людей були визнані радянською владою партизанами. Строго законспіровані в умовах окупації, партизани та підпільники часом ставали жертвами цієї конспірації, коли після приходу радянських військ нікому було підтвердити, що вони працювали за завданням партизанів, а не були посібниками ворога. Нерідко звинувачення проти радянський партизан були провокацією самих німецьких солдат та колаборантів. А радянська система чер репресивність велася на ці провокації.

Результати сформованої бази даних дозволяють встановити, що образи чехословацьких партизан складають 7 % у Харкові, Донецьку – 2 %, Дніпрі – 3 %, а у Запоріжжі та Одесі вони відсутні. Образи представників французького руху опору є лише у Харкові і складають 2 %. Образи італійських партизан є лише у Запоріжжі, де становлять 2 %. Представники болгарського руху опору є лише у Дніпрі та складають 3 % (див. Додаток Е. 1). Якщо говорити більш конкретно, то у Харкові є образи Марсея Кашена (член французького руху опору, комуніста), Людвіга Свободи та Сохора Антоніна (обидва були представниками чехословацького руху опору). У Донецьку та Дніпрі є образи Юліуса Фучика - чехословацького комуніста та учасника місцевого руху опору. У Запоріжжі є образ Федора Полотавєа – радянського військовополоненого, якого схопили у полон та відправили до Італії, однак потім він втік звідти та приєднався до італійського комуністичного підпілля. У Дніпрі є образ Георгія Дмитрова – очільника болгарського прокомуністичного руху опору. В Одесі є образи лише радянських партизан.

Таким чином, у Харкові, Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі представлені лише образи тих людей, що воювали у комуністичних або прорадянських партизанських військових формуваннях. Ці образи з'явилися ще у часи СРСР та повністю відповідали радянській ідеології. У Радянському Союзі довгий час навіть не обговорювалося і не ставилося під сумнів твердження, що антинацистські рухи опору Європи за ідеологічною належністю були

виключно комуністичними. Це є радянським міфом. Справді, не можна заперечувати той факт, що саме комуністи були найпотужнішими та найчисельнішими антинімецькими партизанськими рухами опору в країнах Європи. Як відомо, що партизанський рух існував в усіх окупованих німцями європейських країнах. Звичайно, ці партизанські рухи опору не були однаковими, а розрізнялися за формою, ступенем розвитку та складалися з представників різних ідеологій. В СРСР усі некомуністичні та націоналістичні антинацистські рухи вже за визначенням не могли бути ворожими німцям і тим більше воювати проти них. Якщо ж наявність іншого, некомуністичного підпілля і визнавалося, то воно оголошувалося повністю залежним від окупантів та «далеким від народу»¹.

На основі створеної бази даних вдалося встановити, що серед об'єктів топоніміки у Харкові на наступальні війська припадають 8 % (3 % танкові, 3 % авіація 2 % флот), у Донецьку – 18 % (2 % танкові, 14 % авіація, 2 % флот), у Дніпрі – 10 % (7 % авіація, 3 % десант), у Запоріжжі – 11 % (авіація), в Одесі – 7 % (танкові). (Див. Додаток Ж1). Радянська система створювала образи наступальних військ бо саме вони відповідали військовій пропаганді. Для радянської влади, героїчні подвиги війни це подвиги наступальної війни. Сюди відноситься здійснення героїчного наступального прориву військ, нещадна помста ворогу. Під лозунгом «Вперед на Захід», Радянська армія заходила на територію європейських країн, оголошуючи себе визволителем. В СРСР культивувалося не військова майстерність, а самопожерва, що часто межувала з самогубством. Фактично, режим, який не шкодував людей і в мирний час, не міг шкодувати їх тим більше у війну, рятуючи власне існування.

З приводу авіації культивувалися саме повітряні тарани, зі смертельним результатом. Прославлений радянський ас Іван Кожедуб стверджував, що повітряний таран застосовувався як активний, атакуючий прийом

¹ Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 17.03.2023)

повітряного бою. Образи повітряно-десантних військ це фактично демонстрація вірності громадянському та військовому боргу «до кінця». Всі ці героїчні вчинки були саме «наступальними»¹.

Окремою тематикою об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси є міські легенди. Нерідко легенди створюють та поширюють звичайні люди, або “зацікавлені групи” (журналісти, професійні спільноти та ін.). Нерідко вони це роблять свідомо/несвідомо, з метою набуття популярності у суспільстві або використати легенду в комерційних цілях. Однак, в той же час, легенди створюють, поширюють або насаджують суспільству держава або політичний клас. Нерідко це відбувається у авторитарно-тоталітарних суспільствах. Власне тут немає нічого неочікуваного, оскільки саме держапарат володіє необхідними матеріальними та політичними ресурсами для впровадження легенд у суспільство, використовуючи пропаганду, проводячи політику пам'яті, створюючи “місця пам'яті” або організовуючи комеморативні практики. Мотивації тут можуть бути різні: сформувати ідентичність, мобілізувати або залякати суспільство чи відволікти людей від проблем. Маніпулювання масовою свідомістю з боку авторитарної влади, завдяки створенню легенд, зустрічається постійно. Без нього важко керувати великою кількістю людей без застосування насильства. Влада часто нав'язує пріоритети, ідеали, цілі, які догодні їй. Завдяки правильному прихованому маніпулюванню більшість людей поводяться передбачувано та покійно. Серед легенд, які нерідко засосовують у таких цілях - це легенди Другої світової війни.

Однією з легенд Другої світової війни, взятою на озброєння радянською владою стали “Панфілівці”. Результати сформованої бази даних дозволяють встановити, що серед об'єктів топоніміки Харкова образи «панфіловців» складають 5 %, у Донецьку – 6 %, Запоріжжі – 2 % (Див. Додаток 3.1). У Дніпрі та Одесі образи панфіловців відсутні. Дивізія генерала Панфілова —

¹ Владислав Гриневич. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни : історіографічні нотатки. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12752/40-Hrynevych.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

десять тисяч чоловіків, які вітчайдушно билися під Москвою. Цей підрозділ сформувався в Казахстані і він складався в основному з казахів і киргизів. У широкому сенсі героїзм панфілівців — це не легенда, а історична правда.

Сама легенда полягає в тому, що взвод з 28-ми Панфіловців зупинив і знищив німецький танковий батальйон. Під час бою політрук Клочков ніби сказав: «Відступати нікуди — позаду тільки Москва». Саме цей епізод був перетворений на легенду радянською пропагандою, але в дійсності ніколи не існував. Серед так званих легендарних 28 панфілівців, яких оголосили героями, не всі жертовно загинули. П'ятеро з них залишилися живими, і їх реальна біографія не була такою героїчною, а один з них потім служив поліцаєм у німців.

Коли почали просочуватися чутки про те, що 28 Панфіловців були нагороджені посмертно, частина несподівано з'являються живими! У 1948 р. слідство встановило, що всю історію вигадав кореспондент газети «Червоної Зірки». Але ЦК КПРС вирішило приховати реальну інформацію, оскільки в Радянському Союзі вже була поширена легенда, пов'язана з цим подвигом. Були школи, дороги, парки імені героїв Панфіловців. Реальна правда стала загальнодоступною у 1991 році, коли відкрилися архіви та їх почали друкувати. Як вже зазначалося в реальності “панфілівців” було не 28, а ціла дивізія, чисельністю 10 тисяч чоловік.

Власне насадження суспільству міської легенди про Панфловців у Харкові, Донецьку та Запоріжжі радянська влада розпочала у 1960-х рр. Саме в цей час були створені об'єкти топоніміки, названі на честь Панфілівців. Це робилося у контексті того, що радянській владі була потрібна легенда про Панфілівців для створення архетипу Героїв-Воїнів, які були б видатними за своїми особистими людським якостями. Ця легенда відтворювала деякі архетипи життя, що неодноразово розігрувалися в історії,

завдяки чому вона виявляється набагато ближче до витоків людського існування, ніж форми абстрактного засвоєння реальності.¹

Аналогічна ситуація і з «Молодою гвардією». У Харкові її образи складають 5 %, Донецьку – 2 %, Одесі – 7 %. У Дніпрі та Запоріжжі їхні образи відсутні (див. Додаток И. 1).

Сама легенда про “Молоду гвардію” полягає в тому, що ця молодіжна комсомольська та антинацистська організація діяла в місті Красnodон (Луганська область) в роки Другої світової війни. Сама вона була багаточисельною, займалася диверсією і потужною підпільною організацією проти німецьких військ. Однією з найвідоміших акцій цієї організації є створення пожежі на біржі праці у місті Красnodон, під час якої знищено списки людей, яких мали відправити до Німеччини на примусові роботи. Коли місто Красnodон (Луганська область) звільняла Червона армія, то нацисти стратили членів “Молодої гварії”.

Ось тільки в дійсності, немає ніяких даних, що члени цієї організації називали себе “Мологвардійцями”. Так звана «Молода гвардія» була антинацистською але, всупереч радянським легендам, непідконтрольна Москві. Насправді, масштаби діяльності цієї партизанської організації на Луганщині були значно менші. В реальності її учасники займалися переважно поширенням антінімецьких листівок. Ця організація була слабкою, малочисельною, куди входили лише кілька десятків людей. Що не менш важливо, немає ніяких даних, що члени цієї організації спалили біржу праці у місті Красnodон.

Легенду про “Молоду Гвардію” вигадали радянські військові. 14 лютого 1943 р. Червона армія увійшла до міста Красnodон. Через два дні вийшла військова газета дивізії, де йшлося, що знайдено трупи молодих людей, яких розстріляли німці. Це було “перше” і фактично “єдине” повідомлення про те, що німці розстріляли членів підпільної комсомольської організації. Тобто

¹ Борис Соколов. Герої-панфіловців: підновлення легенди. URL: <https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/heroyi-panfilovtsiv-pidnovlennya-lehendi> (дата звернення 17.03.2023)

вже з 16 лютого розпочалася хвиля радянсько-патріотичних публікацій про те, що на окупованій території був сильний опір. Однак, в реальності немає ніяких задокументованих слідів цього потужного опору. Власне документи самої "Молодої гвардії" не існують в природі. Є листи з в'язниці заарештованих нібито молодогвардійців, але жодних документів безпосередньо "Молодій гвардії" немає. Серед матеріалів справ, які вели гестапо чи групи СД немає ніяких даних про організацію. Справа в тому, що Краснодар — одне з перших міст України, звільнених Червоною армією, і очевидно, що радянські військові вирішили побудувати легенду про Краснодарське підпілля¹.

Після цього в СРСР символ «Молодої гвардії» створив письменник Олександр Фадєєв у 1946 р., підмінивши історичну дійсність пропагандистською вигадкою, що потім взяла на озброєння радянська влада. Власне, як і у випадку з "Панфілівцями", образи "Молодої гвардії" радянська влада насаджувала суспільству міську легенду у Харкові, Донецьку та Запоріжжі починаючи з 1960-х рр. Саме в цей час були створені об'єкти топоніміки, названі на честь Панфілівців. Маніпулювання масовою свідомістю з боку авторитарної влади, завдяки створенню міфів, зустрічається постійно. Без нього неможливо керувати великою кількістю людей без застосування насильства. Влада часто нав'язує пріоритети, ідеали, цілі, які догодні їй. Завдяки правильному прихованому маніпулюванню більшість людей поведуться передбачувано та покійно. Цей міф продовжували тиражувати і в період Незалежності. У 2002 році Л. Кучма видав Указ «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної

¹ Юрій Дулерайн. Живучий міф про «Молоду гвардію». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24413916.html> (дата звернення 17.03.2023)

організації «Молода гвардія»¹, а у 2007 році було відзначено і 65-ту річницю її створення, але вже за ініціативи Верховної Ради України².

На основі сформованої бази даних можна встановити, що серед об'єктів топоніміки образи представників спецслужб (НКВС) у Донецьку складають 2 %, у Запоріжжі – 1 %. У Харкові, Дніпрі та Одесі їхні образи відсутні (див. Додаток М. 1). Подібні «місця пам'яті» створювалися щоб репрезентувати владу і зокрема таких її представників як радянські спецслужби. Напередодні німецько-радянської війни шпигуноманія в СРСР набирала обертів. Засобами масової інформації громадян закликали бути пильними та допомагати радянським спецслужбам. Тобто образ НКВС мав своєрідний мобілізаційний зміст. Після Другої світової війни радянська пропаганда продовжила створювати героїчні образи спецслужбам, таким як НКВС, які протистоять зовнішньому та внутрішньому ворогу. «Місця пам'яті» спецслужб мали викликати почуття ненависті до ворогів та гордості за радянські органи безпеки³.

На основі сформованої бази даних можна встановити, що образи прикордонників є лише в Одесі та складають 6 % (див. Додаток Л. 1). Це пов'язано з тим, що у 1941 р. Одеська область була прикордонним регіоном СРСР. У червні-липні 1941 р. під час вторгнення німецько-румунських військ (операція «Мюнхен») першими їх зустріли прикордонники Одеського військового округу⁴. Важливість образу кордонів визначається тим, що вони, фіксують право власності. На рівні держави це право втілюється в принципі суверенітету, найважливішою складовою політичної міфології, пов'язаної з

¹ Розпорядження Президента України від 18.02.2002 № 38/2002-рп «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/38/2002-%D1%80%D0%BF#Text> (дата звернення 05.03. 2023)

² Постанова Верховної Ради України від 01.11.2011 № 3982-VI «Про відзначення 70-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3982-17#Text> (дата звернення 05.03. 2023)

³ Ксенія Ккзіна. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.). URL: https://scholar.archive.org/work/4wbsslzmjgnjcvogstf7hghby/access/wayback/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/za_2019_1_6.pdf (дата звернення 05.03. 2023)

⁴ Іван Мелешченко. Роль народного ополчення в обороні Одеси (червень-жовтень 1941 р.) URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11539/Meleshchenko_1.pdf?sequence=1 (дата звернення 05.03. 2023)

такими цінностями, як незалежність і безпека. Цим пояснюється поширена практика сакралізації кордону: в СРСР кордон захищав «священні рубежі Батьківщини», а образ прикордонника, відповідно, виступав значущим персонажем радянського героїчного пантеону. Що стосується колективної ідентичності, то її інтерпретація в якості відносини між «своїми» і «чужими» визначає ключове значення кордону. Репрезентації «своїх» і «чужих» обумовлюють один одного; конструкція «іншості» одночасно являє собою нормативний зразок ідентичності. Таким чином, проведення кордонів пов'язане з процесами включення і виключення як необхідними умовами створення і функціонування спільноти. Відповідно до цього ефективні символічні прикордонники повинні, по-перше, маркувати кордон і бути впізнаваними; по-друге, «охороняти» кордон, робити його «непереборним», легітимуючи його, надаючи йому видимість законності, вічності, «природності»; втретє, акцентувати різні риси «своїх» та «чужих» спільнот¹.

На основі сформованої бази даних, можна встановити, що серед об'єктів топоніміки образи розвідників є лише у Донецьку, де становлять 2 % та у Запоріжжі з 7 % образів. Головним чином це співробітники СМЕРШу та інші радянські агенти (див. Додаток М. 1).

Основний образ радянського розвідника представлений постаттю розвідника Ріхарда Зорге. Необхідно відзначити, що за часів Сталіна не існувало об'єктів топоніміки, названих на його честь. Для тодішнього політичного уряду, який базувався на репресіях та шпигуноманії власні розвідники були ненадійними людьми, тому їх не визнавали героями і лише використовували для досягнення власних цілей. Радянська влада не те, ще не збиралася обмінювати Зорге на японських розвідників але навіть не визнавала його власним агентом, попри те, що він зробив чимало для перемоги СРСР та був одним з найкращих розвідників Радянського союзу. Ще одним з факторів який сприяв замовчування образу Зорге, було

¹ Smith A. D. National Identity. Reno: University of Nevada Press. URL: <https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/115194/2/b12248873.pdf> (дата звернення 05.03. 2023)

небажання створювати конкурентів культу особи Сталіна. Лише у період «Відлиги» образ Ріхарда Зорге був реабілітований та отримав посмертно державні нагороди¹.

Серед об'єктів топоніміки Харкова образи письменників складають лише 1 %. У Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі образи письменників відсутні (див. Додаток Н. 1).

Причиною незначної кількості образів письменників можна виділити те, що на початку німецько-радянської війни радянські письменники брали участь у консолідації та мобілізації населення на війну і сприяли піднесенню морального трудового та військового духу в СРСР. Однак з часом вони почали жорстко та категорично висвітлювати проблеми СРСР. Радянська контррозвідка стала відзначати поступове зростання антирадянських проявів та негативних політичних настроїв серед письменників. Таким чином, через те, що радянські письменники намагалися висвітлювати усю реальну сутність радянської системи, влада Радянського Союзу практично не називала на їх честь об'єкти топоніміки².

Образи журналістів серед об'єктів топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси відсутні повністю. Під час і після Другої світової для радянської влади журналісти були лише інструментом пропаганди. Справжньою проблемою для них була цензура та маніпуляції з боку влади. При радянському режимі, журналістів намагалися не допустити на лінію фронту збирати інформацію. Лише ті журналісти, що були спеціалістами з пропаганди допускалися на фронт робити репортаж. Радянська журналістика періоду Другої світової війни була необ'єктивною, заангажованою та суперечливою³.

¹ Ріхард Зорге та його розвідгрупа. URL https://zn.ua/ukr/SOCIUM/rihard_zorge_i_yogo_rozvidgrupa.html (дата звернення 08.03.2023)

² Володимир Третяк. Преса Першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943-1945 pp.). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11836/100304922.pdf?sequence=1&isAllowed=y> дата звернення 04. 04. 2023)

³ Володимир Третяк. Преса Першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943-1945 pp.). URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11836/100304922.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 04. 04. 2023)

Результати сформованої бази даних дозволяють встановити, що образи військових командирів Червоної Армії у Харкові складають 21 %, Донецьку – 43 %, Дніпрі – 16 %, Запоріжжі – 24 %, Одесі – 32 %. (див. Додаток П. 1). Необхідно відзначити, що командний склад Червоної армії представлено різноманітною кількістю військових звань та рангів: маршали, лейтенанти, генерали, офіцери, старші сержанти, генерал-лейтинанти, командири, генерал-полковники, адмірали та ін. В той же час, у радянській пропаганді образ військового командира це образ, що підіймає солдат в атаку, а разом з ними і суспільство. Оскільки в СРСР культивувалася саме наступальна війна, то образ командира, який закликає вперед, виконує роль наповнення людських душ неважкою до всього, що вбиває, тобто до ворогів. Образ командира мобілізує та надає людям натхнення вічного життя, за яке треба битися, можливо навіть гинути, але вірити, що з тобою підуть інші. Фактично військовий командир це символ захисту миру, який було відстояно у кривавій жорстокій війні. Тобто, образ командира, який кличе вперед, завжди буде образом миру, що дістався мільйонами занападених життів¹. Таким чином, образ військового командира знайшов своє відображення, у тому числі, серед об'єктів топоніміки.

Фактично, ця традиція продовжилася і у період Незалежності. За періодами, розподіленими відповідно до строків правління президентів, формування українського пантеону можна помітити, що найбільшою увагою до питання власного виміру історії України припало на період правління Віктора Януковича. Понад третину імен вперше було запроваджено до пантеону саме в період з 2010 по 2013 роки. Ще 30% припадають на період правління президента Леоніда Кучми. Та якщо ці 30% припадають на ціле десятиліття історії, то понад 40 % потрапили до переліку лише за три роки (і два, на позір, різні склади двох скликань Верховної Ради). До 2010 року кількість імен, яких включали до пантеону, рідко коли переважала позначку в

¹ Ірина Склокіна. Радянська пам'ять про Другу світову війну: секулярний культ чи практичний сенс? URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/27.pdf> (дата звернення 04. 04. 2023)

10 осіб протягом року, натомість у період 2010–2013 рр. можна константувати посилення цієї активності.

Діячі військові в пантеоні репрезентовані чи не найменшою часткою. Їх, позначених у нормативних документах, серед предствіників офіційного пантеону 13, серед них два Герої України (Роман Шухевич та Євген Березняк) та дев'ять Героїв Радянського Союзу. Репрезентація пантеону відповідає загальній тенденції подієвої складової державної пам'яттєвої політики: лєвова частка уваги в обох випадках присвячена подіям та героям «Великої Вітчизняної» війни. Як уже зазначалося, першочергове місце в політиці пам'яті, яка проводилася державою, посідають події часів Другої світової війни: це доволі чітко фіксується і на рівні подій, і на особистісному рівні, адже серед військових діячів, чиї ювілеї відзначалися на державному рівні, дві третини є діячами саме цього періоду, переважно репрезентовані Героями Радянського Союзу. Водночас образ воїна як у офіційному пантеоні, так і в «народному рейтингу» видатних українців не зазнав значних трансформацій за останні роки. Так, і сучасний офіційний пантеон, і народний рейтинг у загальних рисах усе ще відповідають радянському пам'яттєвому канону – ставлення до ролі і місця в історії окремих персонажів подекуди змінюється, проте їхня кількість залишається доволі стабільною відносно «миролюбним». Таким чином образи радянських військових командирів все ще займають ключові позиції в «народному рейтингу» героїв¹.

На основі сформованої бази даних можна встановити, що на відміну від «місць пам'яті» відсутні образи жертв концтаборів (як нацистських так і комуністичних). Це пов'язано з тим, що в СРСР практично не висвітлювалися образи німецьких концтаборів, не кажучи вже про радянські. За радянських часів тематика концтаборів не висвітлювалася оскільки це була не лише німецька, але і радянська практика (достатньо згадати

¹ Світлана Набок. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. URL https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_obrazy.pdf (дата звернення 08.03.2023)

утримування польських військовополонених у концтаборах). Лише епізодичні приватні ініціативи з меморіалізації концтаборів почали з'являтися у період «Перебудови». У період Незалежності за підтримки Агентства США з міжнародного розвитку, Фонду Сахарова (США) та Фонду Джексона (США) було створено 180 пам'ятників та меморіальних дошок жертв політичних репресій та створено їх загальний список пам'ятників, однак цей список вкрай неповний і багато пам'яток там фігурують під різними назвами¹. В той час як серед об'єктів топоніміки, образи жертв концтаборів взагалі відсутні.

Цим ситуація в Україні відрізняється від Європи. Після Другої світової війни у Європі, особливо Німеччині, Польщі та інших європейських країнах, колишні нацистські концтабори були відновлені та перетворені на «місця пам'яті» або музеїфіковані, причому це була саме державна ініціатива, в той час як в Україні – приватна при кооперації з іноземними фондами. Ще складніша ситуація з радянськими концтаборами. Концтабори ГУЛАГУ відрізнялися від німецьких тим, що вони будувалися з дерева та планувалися як тимчасові. У середньому радянський концтабір існував 2-3 роки, після чого в'язнів перевозили на інше місце. Через це в Україні майже немає місць пам'яті, присвячених концтаборам сталінських репресій, які б знаходилися на місці концентрації та виконання праці в'язнів².

На основі сформованої бази даних можна встановити, що образи Політбійців є тільки у Донецьку та складають 2 % (Див. Додаток Р.1). У радянській пропаганді комуністи, які пішли на фронт, як і військові командири, відігравали мобілізуючу роль. Під час війни вони одними з перших пішли на фронт та підбадьорювали військові частини. Своїм прикладом вони мобілізували людей на фронт. В армії вони займали керівні

¹ Місця пам'яті жертвам «Великого терору». URL

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59945/13-Denusenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 08.03.2023)

² Що потрібно знати про Голокост, місця пам'яті та меморіалізацію. URL

<https://history.rayon.in.ua/news/340406-shcho-potribno-znati-pro-golokost-mistsia-pamiaty-ta-memorializatsiiu> (дата звернення 08.03.2023)

посади. Тобто образ Політбійця, який був одночасно і партійним комуністом і військовим керівником конструював образ ідеальної радянської людини. В Політбійці були особливим символом самопожертви, оскільки вони мали підвищений ризик смерті на фронті. Нацистське керівництво було особливо жорстоке до солдат-комуністів (т.з. «більшовицькі фанатики»): їх у полон не брали, а одразу знищували. Тобто, образ Політбійця мав символізувати всеохоплюючу єдність жителів СРСР та продемонструвати «відсутність» елітаризму в Радянському Союзі¹.

Результати дослідження вказують на те, що серед образів репрезентації пам'яті про Другу світову війну серед об'єктів топоніміки Харкова, Дніпра, Запоріжжя та Одеси з одного боку та Донецьку з іншого, простежується асиметрія. Попри тотальну домінантність радянського, героїчного дискурсу про Другу світову війну, серед об'єктів топоніміки Харкова, Дніпра та Запоріжжя більше ніж у Донецьку ексклюзивних, епізодичних вкраплень інших соціальних та етнічних груп (жінок, дітей, нерадянських партизан, розвідників, письменників). Водночас серед місць пам'яті Донецька, такі, навіть епізодичні факти, менше висвітлені. В той же час у Донецьку більше образів радянських міфів, маніпуляцій та пропагандистських образів ніж у Харкові, Дніпрі та Запоріжжі. Сюди належать образи «панфіловців», «молодогвардійців», членів НКВС, Політбійців та представників командного складу Червоної армії. Через це образ війни у топонімічному просторі Донецька відображено класичний радянський канон у більшій мірі ніж у Харкові, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі. Ідентичність жителів останніх трьох міст, сформована завдяки таким «місцям пам'яті», є більш гнучкою для нерадянського сприйняття та розуміння пам'яті про Другу світову, ніж у Донецьку. Різниця, яка була характерна ідентичностям жителям цих міст, стала одним з факторів чому у 2014 р., и жителі Донецька змогли чи не найбільше, з-поміж інших міст, проявити лояльність до російської окупації,

¹ Слободняк М. Радянське антифашистське підпілля. URL <http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/1143/1/17.pdf> (дата звернення 08.03.2023)

під час російського вторгнення. Звісно, вона була одним з факторів а не центральною причиною цих подій.

Висновок

Протягом 1943 – 2019 рр. у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі міські еліти створювали власні ментально-культурні матриці. Головною об'єднуючою міфологемою була пам'ять про Другу світову. В умовах «Холодної війни» образ «Перемоги у Другій світовій» використовувався для ідеологічної пропаганди переваги радянської системи над західною. Найбільш динамічно процеси створення «місць пам'яті» розпочалися у 1960-х рр. та були пов'язані з переходом СРСР до «політики вічності». Увічнення «Великої Вітчизняної війни» вимагало вічного повернення фашистів із Заходу, які завжди хотіли знищити СРСР. Суспільство вже не могло розраховувати на майбутнє, йому на зміну прийшла ностальгія про «Велику Вітчизняну війну». Однак це «минуле» мало бути «ідеальним». Власне з цим у конструюванні образу про «Велику Вітчизняну війну» використовувалися «історії жертвності», міфи, маніпуляції, табування та ін. Не минули ці процеси такі міста як Харків, Донецьк, Дніпро та Запоріжжя.

Однак, репрезентація пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси у 1943-2020-ті рр. зазнали трансформації. За радянських часів «місця пам'яті» та об'єкти топоніміки усіх п'яти міст ретранслявали виключно радянський канон. У період з 1991 по 2013 рр. у Харкові, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі хоча майже не було «воєн пам'ятей», однак з'явилися епізодичні виразники нерадянської пам'яті про Другу світову війну. Прикладом можуть слугувати образи поляків – жертв Катині та «студбатівців». В той час, як у Донецьку надалі ретранслявався виключно радянський наратив Другої світової війни. Українські еліти, що прийшли до влади в Незалежній Україні були виховані в радянському дусі. Тому фактично в Україні політики продовжили тиражувати образи «Великої Вітчизняної війни» для досягнення політичних цілей та мобілізації електорату. Тож відбувався певний парадокс, що СРСР

уже не було і мав би формуватися новий національний дискурс пам'яті, але за інерцією продовжував розвиватися радянський про Велику Вітчизняну війну. Тому на Сході України саме радянська ідентичність є домінуючою. Соціологічні дослідження показали, якщо на Західній Україні екстремізмом сприймається «комунізм» то в Східній Україні – «націоналізм» /«фашизм».

Ідентичність жителів Харкова, Дніпра, Запоріжжя та Одеси, сформована завдяки таким «місцям пам'яті», була більш гнучкою для нерадянського сприйняття та розуміння пам'яті про Другу світову, ніж у Донецьку. Різниця в ідентичностях жителів цих міст змогла проявити себе у 2014 р., коли жителі Донецька найбільше підтримали російську окупацію, а Харків, Дніпро, Запоріжжя та Одеса встояли.

У 2014-2021 рр. через російську агресію проти України у Харкові, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі почалися процеси декомунізації та відмежування від радянських наративів. Це відзначилося реакцією прихильників радянських дискурсів, що супроводжувалося низкою «воєн пам'ятей». Це стосувалося «місць пам'яті» та «об'єктів топоніміки», які присвячені УПА, Г.К. Жукову.

Розглядаючи пам'ятники, меморіали та пам'ятні дошки про Другу світову у Харкові, Донецьку, Дніпрі та Запоріжжі можна встановити наступне. Попри тотальну домінантність радянського, героїчного дискурсу про Другу світову війну, до образу репрезентації пам'яті про війну в міському просторі Харкова, Дніпра та Запоріжжя додані ексклюзивні, епізодичні вкраплення інших соціальних та етнічних груп (студентів, пацієнтів, євреїв, менонітів, військовополонених та ін.). Водночас серед місць пам'яті Донецька, такі, навіть епізодичні факти, взагалі були відсутні. Через це образ війни у просторі Донецька був тотально представлений Червоною армією і не мав жодної альтернативи чи репрезентації співучасті інших, відбиваючи класичний радянський канон. Ідентичність жителів Харкова, Дніпра та Запоріжжя, сформована завдяки таким «місцям пам'яті», є більш гнучкою для нерадянського сприйняття та розуміння пам'яті про

Другу світову, ніж у Донецьку. Відмінності, що були притаманні ідентичностям цих міст, виявили себе у 2014 р., коли жителі Донецька змогли чи не найбільше, з-поміж інших, проявити лояльність до російської окупації, під час так званої вторгнення російських військ.

В той же час, досліджуючи топоніміку Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя, можна дійти до наступного висновку. Серед образів репрезентації пам'яті про Другу світову війну серед об'єктів топоніміки Харкова, Дніпра та Запоріжжя з одного боку та Донецьку з іншого, простежується асиметрія. Попри тотальну домінантність радянського, героїчного дискурсу про Другу світову війну, серед об'єктів топоніміки Харкова, Дніпра та Запоріжжя більше ніж у Донецьку ексклюзивних, епізодичних вкраплень інших соціальних та етнічних груп (жінок, дітей, нерадянських партизан). Водночас серед місць пам'яті Донецька, такі, навіть епізодичні факти, менше висвітлені. В той же час у Донецьку більше образів радянських міфів, маніпуляцій та пропагандистських образів ніж у Харкові, Дніпрі та Запоріжжі. Через це образ війни у топонімічному просторі Донецька відображено класичний радянський канон у більшій мірі ніж у Харкові, Дніпрі та Запоріжжі. Ідентичність жителів останніх трьох міст, сформована завдяки цій топоніміці, є більш гнучкою для нерадянського сприйняття та розуміння пам'яті про Другу світову, ніж у Донецьку. Різниця, що була властива для ідентичностей жителів цих міст, далася в знаки у 2014 р., коли жителі Донецька змогли чи не найбільше, з-поміж інших міст, проявити лояльність до російської окупації, під час так званої «Російської весни». Тобто з топонімікою ситуація аналогічна до тієї яка була у випадку з пам'ятниками, меморіалами та пам'ятними дошками.

Список посилань

Джерела

- Андреева Г. К. Олейник. В. В. Харьков – Белгород – Яковленко. По местам боев на Южном фланге Курской дуги. Путеводитель. Х. 1971. 60 с.
- Державний реєстр пам'яток історії та монументального мистецтва місцевого значення Харківської області URL: http://www.spadschina.kh.ua/assets/files/Zakon/2021.03.24_reestr_ist.pdf
- ДніпроКультура URL: <https://www.dnipro.lib.dp.ua/pamjatniki>
- Донбасс информационной – путеводитель по Донецкой области URL: <https://donbassinform.com/content/view/2930/2937/>
- Звод пам'яток історії та культури України»: Запорізька область. – Кн.1. «Запоріжжя» / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. – К., 2016. – 350 с.
- Одесса: Путеводитель. Коляда И. М. Четвертое дополненное издание. Одесса. Издательство `Маяк. Одесская типоофсетная типография`. 1967г. 232с.
- Оновлений перелік об'єктів культурної спадщини у м. Дніпрі (вид: об'єкти історії та монументального мистецтва) URL: https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/ilyustrovaniy_perelik_istoriya_ta_monumentalne_mistectvo-.pdf
- «Пам'ятки історії та культури м. Запоріжжя» URL: https://zp.gov.ua/upload/editor/spisok_pamyatok_2018.pdf
- Памятники Запорожья URL: <https://misto.zp.ua/town/photoalbum/5.html>
- Памятники и памятные знаки // Всё о Донецке.: Справочное пособие. — Донецк: [Донбасс](#), 2003. — С. 162.
- Памятники, скульптуры, памятные знаки и места Одессы URL : <https://odportal.com.ua/uliza/pamatnik/pamatnikvov.html>
- Путеводитель по Харькову URL: <https://kharkov.info/guide>
- Реєстр культурного надбання Донецької області (пам'ятки історії та культури). URL: http://wikilovesmonuments.org.ua/listy_pamiatek/
- Реєстр об'єктів монументального мистецтва, елементів декоративного оснащення об'єктів благоустрою, меморіальних пам'ятників, пам'ятних знаків, меморіальних та пам'ятних дошок на території міста Одеси URL: <https://omr.gov.ua/ua/city/offices/nasledie/perechen-obektov-kultur-naslediya/>
- Лапоногов А. Н. По Днепру. Путеводитель. М., «Мысль», 1970. 223 с.
- Сергей Посохов, Ольга Денисенко, Инна Байда, Дмитрий Долгополов. Харьков: путеводитель - Х. : Золотые страницы, 2004. - 175 с.

Історіографія

- Angela A. Badore. Gender of a Nation: Propaganda in World War II and the Atomic Age. URL https://cupola.gettysburg.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1287&context=student_scholarship&httpsredir=1&referer= (дата звернення 17.03.2023)
- Corbesero, Susan. Femininity (con)scripted: female images in Soviet wartime poster propaganda, 1941-1945. URL link.gale.com/apps/doc/A396767904/AONE?u=anon~ef3cdd4c&sid=googleScholar&xid=7d5f9b5b (дата звернення 17.03.2023)
- Gozde Turan. Katyn: politics of the dead pows at a dead end? URL: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/2153523> (дата звернення 17.03.2023)
- Evans, Suzanne E. Forgotten Crimes: The Holocaust and People with Disabilities. URL https://www.canonsocialwerk.eu/1943_apeldoorn/forgotten_crimes.pdf (дата звернення 17.03.2023)
- Olga Kucherenko, Little Soldiers. How Soviet Children Went to War. URL https://www.researchgate.net/publication/289650344_Little_Soldiers_How_Soviet_Children_Went_to_War_1941-1945 (дата звернення 17.03.2023)
- Pavia-Logan, Madison. The Motherland Calls: The Portrayal of Women in War. Posters During the Great Patriotic War, 1941-1945. URL <https://scholarworks.calstate.edu/downloads/Op0968590> (дата звернення 17.03.2023)
- Smith A. D. National Identity. Reno: University of Nevada Press. URL: <https://openresearch-repository.anu.edu.au/bitstream/1885/115194/2/b12248873.pdf> (дата звернення 05.03. 2023)
- Timothy Snyder. The Road to Unfreedom: Russia, Europe, America URL: [http://cd.bos.rs/online-citanka-novi-lideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom\(2018\).pdf](http://cd.bos.rs/online-citanka-novi-lideri--nove-mogucnosti-10/uploaded/Timothy%20Snyder%20-%20The%20Road%20to%20Unfreedom(2018).pdf) (дата звернення 16.03.2023)

Агапов В. Перші шахтарські страйки часів Горбачовської «Перебудови» в УРСР (1988 – перше півріччя 1989 рр.): історіографія питання, сучасний погляд. URL:

<https://istznu.org/index.php/journal/article/view/1494> (дата звернення 04. 04. 2023)

Анатолій Подольський. Пам'ять про Голокост в Україні: загальний контекст та сучасний стан. URL :

https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/podolskyi_pamiat.pdf (дата звернення 17.03.2023)

Белікова В., Зацепіна Н. Менонітські поселення: історія формування та розвитку ностальгійного туризму в Україні. URL:

http://eir.zntu.edu.ua/bitstream/123456789/1959/1/Byelikova_Zatsepina_Mennonite_villages.pdf (дата звернення 17.03.2023)

Білецька Є. Акція Т-4 як кульмінація утисків людей із психічними та неврологічними особливостями у Західній Європі першої половини ХХ ст. URL :

<https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d38615e3-8f45-42a2-8fa4-78a21e5684de/content> (дата звернення 17.03.2023)

Богдана Дуб. Репресії проти українських економістів у Радянському союзі впродовж 1920-1930-х років URL: https://www.researchgate.net/profile/Bohdana-Dub/publication/335192084_Dub_BS_Represii_protiv_ukrainskikh_ekonomistiv_u_Radanskomu_Souzi_vprodovz_1920-1930-h_rokiv_Velikij_teror_na_Podilli_do_80-ricca_Velikogo_teroru_1937-1938_rr_materiali_Miznarodnoi_naukovo-prakticnoi_ko/links/5d5590e4a6fdccb7dc3f9035/Dub-BS-Represii-proti-ukrainskikh-ekonomistiv-u-Radanskomu-Souzi-vprodovz-1920-1930-h-rokiv-Velikij-teror-na-Podilli-do-80-ricca-Velikogo-teroru-1937-1938-rr-materiali-Miznarodnoi-naukovo-prakticnoi.pdf

[Dub BS Represii proti ukrainskikh ekonomistiv u Radanskomu Souzi vprodovz 1920-1930-h rokiv Velikij teror na Podilli do 80-ricca Velikogo teroru 1937-1938 rr materialy Miznarodnoi naukovo-prakticnoi ko/links/5d5590e4a6fdccb7dc3f9035/Dub-BS-Represii-proti-ukrainskikh-ekonomistiv-u-Radanskomu-Souzi-vprodovz-1920-1930-h-rokiv-Velikij-teror-na-Podilli-do-80-ricca-Velikogo-teroru-1937-1938-rr-materiali-Miznarodnoi-naukovo-prakticnoi.pdf](https://www.researchgate.net/profile/Bohdana-Dub/publication/335192084_Dub_BS_Represii_protiv_ukrainskikh_ekonomistiv_u_Radanskomu_Souzi_vprodovz_1920-1930-h_rokiv_Velikij_teror_na_Podilli_do_80-ricca_Velikogo_teroru_1937-1938_rr_materiali_Miznarodnoi_naukovo-prakticnoi_ko/links/5d5590e4a6fdccb7dc3f9035/Dub-BS-Represii-proti-ukrainskikh-ekonomistiv-u-Radanskomu-Souzi-vprodovz-1920-1930-h-rokiv-Velikij-teror-na-Podilli-do-80-ricca-Velikogo-teroru-1937-1938-rr-materiali-Miznarodnoi-naukovo-prakticnoi.pdf)

Болебуха А. Дніпропетровськ: віхи історії URL: <https://virtual.library.dp.ua/page/vihi/Vihi9.htm#001> (дата звернення 08.02.2022).

Борис Соколов. Герої-панфіловців: підновлення легенди. URL:

<https://day.kyiv.ua/blog/suspilstvo/heroyi-panfilovtsiv-pidnovlennya-lehendi> (дата звернення 17.03.2023)

Бровар О. Стан вугільної промисловості Донбасу та її відбудова у 1943 – 1945 рр. URL:

<http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/36776/02-Brovar.pdf> (дата звернення 04. 04. 2023)

Бугулай Н. Польско-російські відносини на початку ХХІ століття URL:

<https://istznu.org/index.php/journal/article/view/378/357> (дата звернення 17.03.2023)

Вікторія Каркач. Пам'ять про Голокост як основа толерантного суспільства : освітній аспект. URL :

<https://pl.uu.edu.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%A2%D0%9E%D0%9C-1.pdf#page=245> (дата звернення 17.03.2023)

Володимир Третяк. Преса Першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943-1945 рр.).

URL: <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11836/100304922.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення 04. 04. 2023)

Володимир Бабка. Історична пам'ять як фактор політичного впливу в Незалежній Україні URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Babka_Volodymyr/Istorychna_pamiat_iak_faktor_politychnoho_vplyvu_v_nezalezhnii_Ukraini.pdf? (дата звернення 16.03.2023)

Володимир Васильчук. Історичні шляхи німців в Україні. URL:

http://rep.knlu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/787878787/1268/Ues_2018_21_18.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 17.03.2023)

Владислав Гриневич. Суспільно-політичні настрої населення України в роки Другої світової війни :

історіографічні нотатки. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/12752/40-Hrynevych.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

Вулиці, райони Запоріжжя. Ідентичність URL: <http://mcmc.tilda.ws/identity> (дата звернення 17.03.2023)

Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом. URL:

https://shron1.chtyvo.org.ua/Hrytsak_Yaroslav/Strasti_za_natsionalizmom_Stara_istoriia_na_novyi_lad.pdf? (дата звернення 17.03.2023)

Гуматенко І. Харківський студбат в роки Великої Вітчизняної війни : збереження пам'яті. URL:

<http://dspace.nua.kharkov.ua/jspui/bitstream/123456789/1576/1/%D0%93%D1%83%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf> (дата звернення 17.03.2023)

Дмитро Титаренко. Досвід війни та пам'ять про війну як чинники формування ідентичності

населення Донбасу. URL: <https://eportfolio.kubg.edu.ua/data/conference/2196/document.pdf#page=133> (дата звернення 04. 04. 2023)

Жирохов М. Битва за Донбас. URL: <https://coollib.com/b/166598-mihail-aleksandrovich-zhirohov-bitva-za-donbass-mius-front-1941-1943/read> (дата звернення 17.03.2023)

Олена Дьякова. Доля бійців першого харківського студбату URL:

https://repo.btu.kharkov.ua/bitstream/123456789/8408/1/SLOBOZHANICA_6_9.pdf (дата звернення 17.03.2023)

- Ріхард Зорге та його розвідгрупа. URL: https://zn.ua/ukr/SOCIUM/rihard_zorge_i_yogo_rozvidgrupa.html (дата звернення 08.03.2023)
- Іван Мелешченко. Роль народного ополчення в обороні Одеси (червень-жовтень 1941 р.) URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/11539/Meleshchenko_1.pdf?sequence=1 (дата звернення 05.03. 2023)
- Ігор Ведмідь. Інтерпретації II світової війни як дестабілізуючий фактор сучасних російсько-польських відносин : політичне протистояння чи конфлікт національних ідентичностей? URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/12242202.pdf#page=394> (дата звернення 17.03.2023)
- Ігор Мазило. З Історії залізничного транспорту України (1943-1950 рр.). URL: http://history.org.ua/JournALL/war/war_2013_16/13.pdf (дата звернення 17.03.2023)
- Ігор Мазило. Методи управління залізничним транспортом України в період його відбудови (1943 – 1950-ті рр.) URL: <http://repository.vsau.org/getfile.php/15706.pdf> (дата звернення 17.03.2023)
- Ірина Склокіна. Радянська пам'ять про Другу світову війну: секулярний культ чи практичний сенс? URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/27.pdf> (дата звернення 04. 04. 2023)
- Історія автомобільного транспорту України URL http://proukraine.net.ua/?page_id=447 (дата звернення 17.03.2023)
- Історія вулиць Одеси. URL: <http://ur.co.ua/35/553-1-istoriya-ulic-odessy.html> (дата звернення 17.03.2023)
- Історія вулиць та будинків. URL: <https://gorod.dp.ua/history/streets/> (дата звернення 17.03.2023)
- Історія становлення головних вулиць Харкова: етапи і сучасні тенденції URL: http://4ua.co.ua/moscow/vb3bd68b4c43b89421306d37_0.html (дата звернення 16.03.2023)
- Казен Е. Становлення і розвиток військово-медичної служби в Червоній армії у Другій світовій війні URL: <http://vov.asv.gov.ua/article/view/203237> (дата звернення 17.03.2023)
- Ковальська-Павелко І. Мілітарні комеморативні практики як склад історичної пам'яті українського народу про Другу світову війну. URL <https://grani-print.dp.ua/index.php/pphu/article/view/322/254> (дата звернення 17.03.2023)
- Ксенія Кузіна. ОДПУ/НКВС у радянському плакаті та карикатурі (1930-ті – початок 1940-х рр.). URL: https://scholar.archive.org/work/4wbsslizmjnrcvogsft7hghby/access/wayback/http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=EJRN&P21DBN=EJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/za_2019_1_6.pdf (дата звернення 05.03. 2023)
- Марат Артурович. Харківська астрономічна обсерваторія під час німецької окупації (1941-1943) у роки Другої світової війни. URL: <http://uk.astron.kharkov.ua/history/publications/05-Balyshev.Astronomiya1941-1945.pdf> (дата звернення 17.03.2023)
- Куценко Д. До пиання політики пам'яті в Харкові в 2010-2016 роках. URL <https://periodicals.karazin.ua/uahistory/article/view/10717/10805> (дата звернення 17.03.2023)
- Місця пам'яті жертвам "Великого терору". URL <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/59945/13-Denushenko.pdf?sequence=1> (дата звернення 08.03.2023)
- Пам'ятник менонітам, Запоріжжя. URL: https://ua.igotoworld.com/ru/poi_object/75023_pamyatnik-mennonitam-zaporozhe.htm (дата звернення 17.03.2023)
- Проспект Героїв Сталінграда URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/2160258-kernes-harkivanam-prospekt-geroiv-stalinsgrada-zalisitsa.html> (дата звернення 16.03.2023)
- Проспект Жукова у Харкові таки перейменують: Терехов готовий URL: https://24tv.ua/prospekt-zhukova-harkovi-taki-pereymenyuyut-terehov-gotoviy_n1985663 (дата звернення 16.03.2023)
- Постанова Верховної Ради України від 01.11.2011 № 3982-VI «Про відзначення 70-річчя з дня створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія" URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3982-17#Text> (дата звернення 05.03. 2023)
- Пояснювальна записка до проекту Закону «Про внесення змін до Закону України «Про географічні назви» щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України» URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1253711> (дата звернення 17.03.2023)
- Лариса Ямпольська. 1-й окремих чехословацький окремий батальйон як інтернаціональне формування у складі робітничо-селянської червоної армії у 1942-1943 рр.: історія створення та бойовий шлях. URL https://shron1.chtyvo.org.ua/Yampolska_Larysa/1-i-okremiyi-Chekhoslovatskyi-pikhotnyi-batalion-iak-internatsionalne-formuvannia-u.pdf (дата звернення 08.02.2022).
- Розпорядження Президента України від 18.02.2002 № 38/2002-рп «Про відзначення 60-ї річниці створення підпільної молодіжної організації "Молода гвардія"» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/38/2002-%D1%80%D0%BF#Text> (дата звернення 05.03. 2023)

- Світлана Набок. Образи війни і воїна: трансформація окремих аспектів політики пам'яті. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/nabok_obrazy.pdf (дата звернення 08.03.2023)
- Снегірьов В.В. Відгомін Катинської трагедії: Старобелзький табір. URL: http://eprints.zu.edu.ua/3060/1/Snegirow_W.W..pdf (дата звернення 17.03.2023)
- Слободняк М. Радянське антифашистське підпілля. URL: <http://eadnurt.diit.edu.ua/bitstream/123456789/1143/1/17.pdf> (дата звернення 08.03.2023)
- Станко В. Історія Одеси URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/elib.exe?Z21ID=&I21DBN=UKRLIB&P21DBN=UKRLIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=online_book&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=FF=&S21STR=00004551%5F02 (дата звернення 30.10.2021).
- Суд у Харкові визнав незаконним рішення про перейменування проспекту Григоренка в Жукова, мерія готує скаргу URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sud-kharkiv-prospekt-zhukov/31484003.html> (дата звернення 16.03.2023)
- Тетяна Гардашук. Роль еліт у формуванні екологічної свідомості суспільства (історичний екскурс). URL: <http://ukralmanac.univ.kiev.ua/index.php/ua/article/view/263/248> (дата звернення 17.03.2023)
- Титаренко О. Процеси над нацистськими злочинцями у світлі суспільних реакцій населення УРСР. URL: https://dspace.hnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6592/1/Zbirnyk_Holokost_2021.pdf#page=97 дата звернення 04. 04. 2023)
- Тетяна Бевз. Політичні ідентичності в сучасній Україні: міська громада Одеси. URL: https://eu.docworkspace.com/d/slEGt_JimAcLZ1qAG?sa=e1&st=0t (дата звернення 17.03.2023)
- Турченко Ф. Запорізький рахунок Великій війні. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Turchenko_Fedir/Zaporizkyi_rakhunok_Velykii_viini_1939-1945.pdf? (дата звернення 17.03.2023)
- Турченко Ф. Г., Терно С. О., Гайдай О. ., Кавун М. . Політика і пам'ять. Дніпро – Запоріжжя – Одеса – Харків. Від 1990-х до сьогодні. URL: <https://www.historians.in.ua/images/sampled/data/hist-images/rizne/2021/2021-03/polityka-i-pamiat-final.pdf> (дата звернення 17.03.2023)
- Харківський музей Голокосту. <http://holocaustmuseum.kharkov.ua/museum/process.html> (дата звернення 04. 04. 2023)
- Чегринєць С.В. Друга світова війна у комеморативних практиках етноконфесійних груп Харкова, Донецька, Дніпра та Запоріжжя //Public History. Історія в публічному просторі: збірник Міжнародної наукової конференції (Київ, 20 травня 2022 року) / За ред. Юрія Латиша; дизайн Маргарити Дяченко. – Київ, 2022. С 80
- Чегринєць С.В. Репрезентація пам'яті про Другу світову війну у міському просторі Харкова та Донецька у 143-2010-ті рр. // Друга світова війна: історія та пам'ять: збірник матеріалів І Всеукраїнської наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Друга світова війна: історія та пам'ять»/ за ред. Р.О.Литвиненка. Вип. 1. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2021. 176 с.
- Що потрібно знати про Голокост, місця пам'яті та меморіалізацію. URL: <https://history.rayon.in.ua/news/340406-shcho-potribno-znati-pro-golokost-mistsia-pamiat-ta-memorializatsiiu> (дата звернення 08.03.2023)
- Юрій Дулерайн. Живучий міф про «Молоду гвардію». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24413916.html> (дата звернення 17.03.2023)
- Юрій Шаповал. Антикризисний ресурс політики пам'яті в Україні. URL: <http://pd.ipiend.gov.ua/article/view/246319/243784> (дата звернення 16.03.2023)
- Яна Примаченко. Антиколоніальний дискурс ОУН/УПА в сучасному українському контексті боротьби за європейську ідентичність. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/101993/30-Primachenko.pdf?sequence=%201> (дата звернення 17.03.2023)
- Ямриш О. Історія міста Харкова ХХ століття. URL: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/ismha.pdf (дата звернення 17.03.2023)
- 23-го Августа URL:<http://streets-kharkiv.info/23-go-avgusta>

Таблиця 1.1

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Харків

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіали та меморіальні дошки			
1.	Комплекс пам'яток: військовий меморіал (меморіальне кладовище) і братська могила військових льотчиків кол. 24-ї авіаескадрильї ім. Ілліча	1941-1945рр., 1943р., 1948р., 1950р. 1968р., 1970-і рр., 1980р., 1984р. 1989-2011рр.	
2.	Пам'ятний знак випускникам СШ № 72, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	-	
3.	Пам'ятний знак робітникам заводу «Кондиціонер» , загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	-	
4.	Меморіальна дошка на честь визволення Харкова у 1943	-	
5.	Меморіальна дошка на честь В. М. Майстренко	-	
6.	Будинок у 1941 р. містився штаб народного ополчення трудящих харків'ян.	-	Зараз демонтований
7.	Меморіальне кладовище, 25 могил	1943	
8.	Сквер перемоги	1947	
9.	Меморіальне кладовище, 3 братські могили і 63 індивідуальні могили	1949	
10.	Меморіальне кладовище індивідуальних могил	1949	
11.	Меморіальне кладовище: 8 братських і 15 індивідуальних могил	1955	
12.	Пам'ятник вічної слави	1957	
13.	Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів	1957, 1965, 1985.	

	визволителів		
14.	Скульптурна алея комсомольців-героїв. Пам'ятники-бюсти: М. Островському, З. Космодем'янській, О. Кошовому, О. Матросову, І. Минайленку, О. Зубарєву, Г. Нікітіній та О. Убийвовку.	1958	
15.	Пам'ятник-бюст В. О. Малишеву	1959	
16.	Будинок, у якому 1941-42 рр. працював підпільний Харківський обком ЛКСМУ	1963	ЛКСМУ - Ленінська Комуністична Спілка Молоді України
17.	Братська могила, відомі прізвища 82 воїнів, скульптура «Воїн з автоматом»	1964	
18.	Скульптура «Воїн з вінком» (Братська могила радянських воїнів. Поховано 234 воїна)	1964	
19.	Пам'ятник робітникам авторемонтного заводу	1964	Пам'ятник робітникам, що загинули у Великій Вітчизняній війні.
20.	Алея героїв-молодогвардійців – 8 пам'ятників-бюстів Ф. П. Лютикову, В. Трет'якевичу, І. Земнухову, І. Туркеничу, О. Кошовому, Л. Шевцовій, С. Тюленіну.	1965	
21.	Пам'ятник робітникам електромеханічного заводу	1965	
22.	Меморіальна дошка на честь	1965	

	І. І. Бакуліна		
23.	Меморіальний комплекс на честь загиблих воїнів визволителів	1965	
24.	Меморіальний комплекс	1965	
25.	Меморіальне кладовище 4 індивідуальні могили	1965	
26.	Пам'ятний знак робітникам ХарТЕЦ-3, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1965	
27.	Меморіальна дошка на честь воїнів-письменників.	1965	
28.	Будинок, у якому в 1941 р. працював О. Г. Зубарев.	1966	О. Г. Зубарев керував роботою антинацистської агітації серед населення ¹
29.	Меморіальна дошка на честь Є. О. Гуданова	1966	
30.	Пам'ятник робітникам вагоноремонтного заводу	1967	Пам'ятник робітникам Дарницького вагоноремонтного заводу, які загинули у Велику вітчизняну війну
31.	Місце розправи гітлерівців над воїнами і партизанами	1967	Подія відбулася у 1943 р.
32.	Пам'ятник на честь Харківських дивізій.	1967	
32.	Пам'ятник Кабаненку М. М.	1967	
34.	Меморіальна дошка на честь Олени Убийвовк	1967	Зруйнований 2013
35.	Пам'ятник робітникам верстатобудівного заводу	1968	Пам'ятник робітникам, що загинули у Великій Вітчизняній війні.
36.	Будинок, у якому в березні	1968	

¹К. Слободин. В доме по улице Артема // Люди легенд. Очерки о партизанах и подпольщиках - Героях Советского Союза. вып. 5., М., Политиздат, 1975. стр.70-86

	1943 р. містився штаб чехословацького батальйону		
37.	Пам'ятник випускникам училища, які загинули на фронтах	1968	
38.	Пам'ятник викладачам і студентам політехнічного інституту.	1968	Пам'ятник викладачам і студентам, які загинули у Великій Вітчизняній війні.
39.	Меморіал на честь випускників Харківського Чугуївського авіаційного училища, 1941 –1945 рр.	1968	
40.	Меморіальна дошка на честь О. Я. Дерев'янка	1968	
41.	Пам'ятник викладачам і студентам авіаційного інституту	1970	Пам'ятник викладачам і студентам, які загинули у Великій Вітчизняній війні.
42.	Пам'ятник викладачам і студентам юридичного інституту.	1970	Пам'ятник викладачам і студентам, які загинули у Великій Вітчизняній війні.
43.	Пам'ятник робітникам коксохімічного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1970	
44.	Пам'ятник Герою Радянського Союзу Г. І. Ковтуну та його однополчанам-десантникам	1970	
45.	Пам'ятник робітникам турбінного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1970	

46.	Пам'ятник робітникам заводу «Світло шахтаря», загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1970	
47.	Братська могила, поховано 300 воїнів. (скульптура «Два воїни – юнак і дівчина»).	1971	
48.	Пам'ятник В.П. Восокіну, двічі Герою Радянського Союзу	1972	
49.	Пам'ятник робітникам заводу «Електромашина», які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.	1973	
50.	Меморіальна дошка на честь Ю. П. Бажанова	1973	
51.	Пам'ятник воїнам 17-ї стрілецької бригади НКВС	1973	
52.	Пам'ятник випускникам артилерійських спецшкіл, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1973	
53.	Пам'ятник робітникам електроапаратного заводу, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.	1974	
54.	Будинок, у якому у 1941 р. розміщувався штаб народного ополчення.	1975 (меморіальна дошка)	
55.	Пам'ятник робітникам канатного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1975	
56.	Пам'ятник робітникам хутрової фабрики, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1975	
57.	Пам'ятник робітникам заводу підйомно-транспортного устаткування, загиблим на фронтах Великої	1975	

	Вітчизняної війни		
58.	Пам'ятник робітникам жирокомбінату, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни.	1975	
59.	Пам'ятник робітникам заводу ім. Малишева, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни.	1976	
60.	Меморіал Слави	1977	
61.	Пам'ятник підпільникам і партизанам Харківщини.	1978	
62.	Пам'ятник гвардійцям- танкістам	1980-ті	
63.	Меморіальна дошка на честь М. Х. Караєва	1980	
64.	Пам'ятник творцям легендарного танку Т-34	1980	Представлений танком Т-34
65.	Пам'ятник радянським воїнам-визволителям	1981	
66.	Пам'ятник залізничникам	1984	
67.	Меморіальне кладовище, братська могила та 472 індивідуальні могили	1984	
68.	Пам'ятник М. І. Кошкіну, одному із засновників легендарного танка Т-34	1985	
69.	Пам'ятник воїнам- землякам	1985	
70.	Пам'ятник двічі Герою Радянського Союзу В. І. Чуйкову.	1985	
71.	Пам'ятний знак тракторозаводцям, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1985	
	Меморіальна дошка на честь С.В. Гризодубова	1985	Льотчик
72.	Будинок, у якому жив Д.М. Карбишев, Герой Радянського Союзу	1989 м.д.	
73.	Українсько-Польський меморіал	1991	

74.	Знак пам'ятний Української повстанської армії	1992	
75.	Пам'ятний знак розстріляним пацієнтам психіатричної лікарні № 15 «Сабурова дача» у роки Великої Вітчизняної війни	1993	
76.	Меморіальна дошка на будинку де жив І.І. Грісанович	1993	
77.	Бюст Георгія Жукова	1994	
78.	Меморіальна дошка на честь І.Т. Гончара	1996	
79.	Пам'ятник воїнам- суботівцям	1999	
80.	Меморіальна дошка на честь підпілля у Харкові	1999	
81.	Меморіальна дошка на честь Ю. П. Бажанова	2000-ні рр.	
82.	Пам'ятник жертвам нацистських переслідувань	2000	
83.	Меморіал жертв тоталітаризму	2000	Присвячений польським військовим, яких у 1940р. стратили співробітники НКВС
84.	Меморіальна дошка на будівлі де відбувся «Харківський процес» над колабораціоністами.	2000	
85.	Меморіальний комплекс жертвам Голокосту на місці єврейського гетто періоду фашистської окупації Харкова, 1941 – 1942 рр.	2001	
86.	Меморіальний комплекс «Дрогобицький яр»	2002	Меморіальний комплекс «Дрогобицький Яр» споруджено на місцях масових

			розстрілів цивільного населення у часи Другої світової війни.
87.	Обеліск радянським воїнам	2003	
88.	Меморіальний комплекс «Высота маршала И.С. Конева»	2003	
89.	Меморіальна дошка на честь А. Добродецького	2003	
90.	Меморіальна дошка на честь Федора Тюленєва	2003	
91.	Меморіальна дошка на честь К. П. Амбрісінова, конструктор танку Т-34	2003	
	Меморіальна дошка на честь жертв Голокосту	2004	
92.	Меморіальна дошка на честь Йосипа Сліпого	2005	Демонтовано у 2008
93.	Пам'ятник П.М. Широніну	2005	
94.	Пам'ятник А. Добродецькому	2005	
95.	Меморіальна дошка на честь Йосипа Сліпого	2008	Демонтовано у 2010
96.	Пам'ятник тваринам, які вижили в роки окупації	2008	
97.	Місце, де у 1940 р. працівники НКВС здійснили розправу над польськими військовополоненими.	2008	
98.	Меморіальна дошка на честь І. С. Конєву	2010	
99.	Алея пам'яті загиблих в роки Великої Вітчизняної війни, пам'ятний знак	2010	
100.	Пам'ятник загиблим астрономам	2011	
101.	Меморіальна дошка на честь І. І. Фісановича	2012	

102.	Меморіальна дошка, присвячена І. Г. Пятихіну та О. Ф. Толмачову	2012	
103.	Меморіальна дошка на честь К. О. Іліаді	2012	К. О. Іліаді – лікарка, яка у роки окупації рятувала харків'ян.
104.	Меморіальна дошка на честь М. Андрейко	2012	
105.	Меморіальна дошка на честь В. В. Стайшиста	2012	
106.	Меморіальна дошка на честь Івана Цесаренка	2012	
107.	Меморіальна дошка на честь П. Ф. Сулімова	2013	
108.	Меморіальна дошка на честь В. Є. Канського	2013	
109.	Меморіальна дошка на честь О. І. Сичова	2013	
110.	Меморіальна дошка на честь С. Ф. Штанька	2013	
111.	Меморіальна дошка на честь І. В. Бастєєва	2013	
112.	Меморіальна дошка на честь В. В. Батова	2013	
113.	Меморіальна дошка на честь О. С. Данилова	2013	
	Меморіальна дошка на честь Д.Б. Афлімова	2013	Артилерист
114.	Меморіальна дошка на честь Ф. Н. Григор'єва	2013	
115.	Меморіальна дошка на	2013	

	честь С. А. Хазар'яна		
116.	Меморіальна дошка на честь Д. А. Шелеста	2013	Зруйнована у 2014
117.	Меморіальна дошка на честь Б. І. Шестернина	2013	
	Меморіальна дошка на честь С.М. Остаценка	2013	Артилерист
118.	Меморіалі Слави героїв- земляків, нагороджених вищими державними нагородами часів війни.	2015	
119.	Меморіальна дошка, присвячена пам'яті Віктора Естровича	2015	Віктор Естрович – архітектор, розстріляний німцями
120.	Меморіальна дошка на честь П. Г. Григоренко	2017	
121.	Пам'ятник на честь радянських німців, які були депортовані у 1941 р. з України	2020	Пам'ятник розташований на території церкви Святого Вознесіння Німецької євангелічно- лютеранської громади.
122.	Пам'ятник Українській Повстанській армії	2021	
2. Об'єкти топоніміки			
123.	Бойовий 1-й провулок	1950-ті	
124.	Бригадна вулиця	1950-ті	
125.	Бригадний в'їзд	1950-ті	
126.	Гаркуши Іллі вулиця	1950-ті	
127.	Бойова вулиця	1954	
128.	Дегтярева вулиця	1954	

129.	Фронтowa	1954	
130.	Фронтoвиків бульвар	1954	
131.	Двадцять третього серпня провулок	1959	
132.	Двадцять третього серпня вулиця	1959	
133.	Армійська вулиця	1960-ті	
134.	Армійський в'їзд	1960-ті	
135.	Чайкіної Лізи вулиця	1960-ті	Партизанка
136.	Чайкіної Лізи вулиця	1960-ті	Партизанка
137.	Чайкіної Лізи провулок	1960-ті	Партизанка
138.	Добродецького вулиця	1962	Льтчик
139.	Харківських дивізій	1963	
140.	Отакара Яроша	1965	Чехословацький комуніст
141.	Дзюби проспект	1965	Льотчик
142.	Коновалова вулиця	1965	Підводник
143.	Китаєва вулиця	1965	Підпільник
144.	Китаєва проспект	1965	Підпільник
145.	Кисляк Марії вулиця	1965	Підпільниця
146.	Нікітіної вулиця	1965	
147.	Рибалко вулиця	1965	Маршала
148.	Василевської Ванди в'їзд	1966	Польська радянська письменниця
149.	Василевської Ванди вулиця	1966	Зараз Гетьманська
150.	Василевської Ванди	1966	Зараз Січовий

	провулок		
151.	Гуданова вулиця	1966	Лейтенант
152.	Ватутіна вулиця	1968	Генерал
153.	Ватутіна провулок	1968	Генерал
154.	Дерев'янено Олексія вулиця	1968	Лейтенант
155.	Зубарева вулиця	1968	Підпільник
156.	Людвіга Свободи проспект	1968	Чехословацький комуніст
157.	Матросова вулиця	1968	Стрілець- автоматчик
158.	Набойченко вулиця	1968	Підпільник
159.	Артилерійська вулиця	1968	
160.	Артилерійський провулок	1968	
161.	Бугрименко вулиця		Підпільник
162.	Сохора Антонина	-	Чехословацький комуніст
163.	Гвардійців-широнінців	-	
164.	Броньова вулиця	-	
165.	Броньовий провулок	-	
166.	Бугрименка вулиця	-	Підпільник
167.	Камишева вулиця	-	Кулиметник, 19 років на момент смерті
167.	Козакевича вулиця	-	Полковник
168.	Громової Уляни вулиця		Підпільниця
169.	Ковпака Сидора вулиця	-	Генерал-Майор
170.	Маршала Федоренко	-	Маршал бронетанкових військ
171.	Марселя Кашена	-	Член французького

			руху опроу
172.	Молодогвардійська вулиця	-	
173.	Молодої Гвардії вулиця	-	
174.	Панфіловців	-	
175.	Партизанська	-	
176.	Убийвовк Ляли	-	Підпільниця
177.	Конєва	1973	Маршал
178.	Ахсаврова вулиця	1974	Енвір Асхаров – осетин
179.	Борозенко вулиця	1981	Кореспондент
180.	Героїв Сталінграда проспект	1982	
181.	Маршала Бажанова вулиця	1982	
182.	Маршала Батицького вулиця	1986	
183.	Маршала Жукова проспект	1990-2016, 2020, 2021	
184.	Конарєва вулиця	2015	Диверсант

Таблиця 1.2

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Донецьк

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіали та меморіальні дошки			
1.	Пам'ятник С. М. Будьонову	1951	
2.	Бюст Зої Космодем'янської	1953	
3.	Пам'ятний знак воїнам-шахтарям м. Моспино, розташований у Донецьку	1953	
4.	Бюст К. А. Гурову	1954	
5.	Місце розстрілу комсомольців-підпільників.	1957	Подія відбулася 30 травня 1943 р
6.	Пам'ятник «Непідкорені» С. Матокін, С. Скобелев та Б. Орлов)	1957	
7.	Місце страти мирних мешканців міста.	Будинок: кін. 30-х рр. ХХ ст. Меморіальна дошка: 1966 р.	
8.	Місце колишнього концтабору, у якому було закатовано Качура Я.Д., українського письменника.	Будинок: 1931 р., рек. 1950р. Меморіальна дошка: 1977 р.	1942 р.
9	Місце масової страти мирних мешканців.	1960 р. рек. 1985 р.	
10.	Пам'ятник на могилі Чжан Шен-Лі	1961	
11.	Пам'ятник Калініну М.І., радянському державному діячеві.	1963	
12.	Пам'ятник Ф. А. Гринкевичу	1964	Представлений танком Т-34
13.	Пам'ятник жертвам фашизму.	1965 р. рек. 1994р.	
14.	Військовий меморіал у сквері шахти № 6	1965	Представляє собою скульптуру скорботної жінки, біля якої меморіальні плити.
15.	Монумент жертв фашизму	1965	
16.	Пам'ятник В. Н.	1965	

	Масловському		
17.	Пам'ятник М. П. Табунову	1966	
18.	Пам'ятник воїнам-землякам, 55-ти робітникам заводу точного машинобудування.	1967	
19.	Пам'ятник воїнам-землякам	1967	Пролетарський р-н, вул. Табунова, 1; с-ще шахти № 9 "Капітальна".
20.	Будинок, у якому розташовувався штаб 383-ї Шахтарської дивізії.	Будинок: 1939 р. Меморіальна дошка: 1967 р.	
21.	Пам'ятник воїнам-землякам.	1967	Пролетарський р-н, Моспинська м/р, м. Моспине, вул. Короленка, 2.
22.	Меморіал загиблих робітників заводу «Томаш»	1967	
23.	Пам'ятник воїнам-землякам, шахтарям шахти "Лідівка".	1968	
24.	Пам'ятник воїнам-землякам	1968	
25.	Меморіальна дошка на честь Павла Постишева		
26.	Меморіальна дошка на честь Дмитра Медведєва	1970-ті	
27.	Пам'ятник воїнам-землякам "Живі-безсмертні".	1970	
28.	Пам'ятник воїнам-землякам.	1970	
29.	Пам'ятник медичним працівникам, які загинули у Великій Вітчизняній війні	1970	
30.	Пам'ятник воїнам-землякам, працівникам шахти "Трудівська".	1971	
31.	Пам'ятник воїнам-землякам, працівникам Донецького машинобудівного заводу.	1971 р. рек. 1987 р.	
32.	Пам'ятник учням СШ № 34, загиблим у роки Великої Вітчизняної	1973	
33.	Військовий меморіал на площі ім. Куйбишева	1975	
34.	Пам'ятник загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1975	

	жителям Куйбишевського району		
35.	Пам'ятник воїнам-землякам.	1973	
36.	Меморіал на честь радянських воїнів Південного фронту.	1975	
37.	Пам'ятник воїнам-землякам	1975	
38.	Пам'ятник воїнам-землякам, робітникам заводу гумовотехнічних виробів	1975	
39.	Пам'ятник воїнам-землякам, шахтарям.	1975	
40.	Пам'ятник воїнам-землякам шахтарям біля шахти Челюскінців	1975	
41.	Будинок, у якому містився штаб 696-го стрілецького полку 383-ї Шахтарської стрілецької дивізії.	1977	
42.	Будинок, у якому друкувалися антифашистські листівки	1977	
43.	Пам'ятник викладачам та студентам Донецького політехнічного інституту, що загинули під час Великої Вітчизняної війни.	1977	
44.	Пам'ятник воїнам-землякам, викладачам і студентам Донецького Державного університету.	1978	
45.	Меморіал на честь комісарів і політпрацівників.	1978 р. рек. 1995 р.	
46.	Пам'ятник воїнам-землякам, медичним сестрам.	1980	
47.	Пам'ятник медичній сестрі	1980	
48.	Пам'ятник Ткаченку І.Ф., Герою Радянського Союзу.	1980	
49.	Пам'ятний знак на честь дій підпільного партійного комітету.	Будинок: 1948 р. Меморіальна дошка: 1980 р.	жовтень 1941 р., вересень 1943 р
50.	Пам'ятник воїнам-землякам, викладачам, студентам і співробітникам Донецького	1981	

	політехнічного інституту.		
51.	Будинок, у якому знаходилась конспіративна квартира Борисова О. І, підпільника	1981	
52.	Пам'ятний знак льотчикам 268-го Червонопрапорного винищувального полку	1981	
53.	Пам'ятник авіаторам та учасникам боїв за звільнення Донбасу	1981	Представлений літаком МІГ-15М.
54.	Пам'ятний знак на честь дій підпільної групи	1983	Пам'ятний знак на честь дій підпільної групи 1942-43 рр.
55.	Будинок, у якому формувався 694-й стрілецький полк 383-ї Шахтарської стрілецької дивізії.	1983	1941 р.
56.	Будинок, у якому формувався 996-й артилерійський полк 383-ї Шахтарської стрілецької дивізії	1983	
57.	Пам'ятний знак на місці розстрілу партизан у 1943 р.	1983	
58.	Меморіал у шуфру шахти № 4/4-біс	1983	
59.	Будинок, на якому було піднято Червоний Прапор на честь звільнення міста	Будинок: 1936-41 рр. Меморіальна дошка: 1983 р.	
60.	Монумент визволителям Донбасу	1984	
61.	Монумент на честь енергетиків Донбасу, що загинули у Великій Вітчизняній війні	1985	
62.	Школа, у якій навчалися комсомольці-підпільники	1981 р., Будинок: до 1917 р.	
63.	Пам'ятник журналістам та письменникам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1990 р., 1999 р.	

64.	Бюст Ф. І. Толбухіна	1990-ті	
65.	Пам'ятник Толбухіну Ф. І, Герою Радянського Союзу, Маршалу	1995	
66.	Пам'ятник воїнам-автомобілістам вихідцям ОСОАВІАХІМ-ДТСААФ-ОСОУ	2001	Демонтований у 2012 р.
67.	Пам'ятник Героям-льотчикам донецького авіаційного клубу ОСОАВІАХІМ-ДТСААФ-ОСОУ	2001	
68.	Меморіальна дошка на честь Олександра Ляшка	2003	
69.	Пам'ятник жертвам війни та політичних репресій	2005	
70.	Пам'ятник жертв Голокосту	2006	
71.	Меморіальна дошка на честь О.П. Горчакової	2006	Працювала балериною, брала участь у Другій світовій
72.	Пам'ятник «Герою-спасителю»	2006	
73.	Меморіальна дошка на честь Самуїла Альтера	2007	Журналіст єврей
74.	Пам'ятник Н. Ф. Ватутіну	2009	
75.	Пам'ятник міліціонерам-транспортникам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни та в мирний час	2010	
76.	Меморіальна дошка на честь Генріха Едельштейна	2011	
77.	Меморіальна дошка на честь Миколая Бойко	2012	
78.	Пам'ятник учасникам Другої світової війни	2013	
79.	Меморіальна дошка на честь Петра Звіркова	2013	
80.	Пам'ятник дітям, які загинули у Другій світовій	2015	
81.	Меморіальна дошка на честь Івана Ткаченка	2016	
82.	Пам'ятник Миколі Киценку	-	
83.	Пам'ятник вернувсьим з	-	

	війни		
84.	Пам'ятник дванадцятьом бійцям Червоної Армії	-	
85.	Пам'ятний знак загиблим робітникам шахти Лідієвка	-	
86.	Пам'ятник Петровському отряду партизан	-	
87.	Меморіальна дошка на честь Ігната Ніколенко	-	
88.	Меморіальна дошка на честь Зої Космодем'янської	-	
89.	Меморіальна дошка на честь Георгія Малаєва	-	
90.	Меморіальна дошка на честь Івана Черкашєва	-	
91.	Меморіальна дошка на честь Павла Байдебури	-	
92.	Меморіальна дошка на честь Івана Похова	-	
93.	Меморіальна дошка на честь Петра Любавина	-	
94.	Меморіальна дошка героям-підпільникам, що вчилися у школі № 93	-	
95.	Меморіальна дошка на честь підпільно-патріотичних груп	-	
2. Об'єкти топоніміки			
96.	Артилерійська вулиця 1-ша	1968	У 1968 р. У донецьку було масштабне перейменування вулиць
97.	Артилерійська 2-га	1968	
98.	Авдєєва вулиця	1950-ті	Льотчик
99.	Автомобілістів вулиця	-	
100.	Арістова вулиця	-	Служив у військах зв'язку
101.	Байдукова вулиця	-	Льотчик
102.	Беюзова вулиця	1960-ті	Маршал

103.	Буденковських партизан	1968	
104.	Ватутівна проспект	1968	Генрал Армії
105.	Валі Котик вулиця	1968	Піонер-герой (14 років)
106.	Ванди Василевської вулиця	1968	Польска письменниця, пропагандистка
107.	Гвардійська вулиця	1968	
108.	Ветеранів вулиця	1968	
109.	Генерала Максима Козиря вулиця	-	Генерал Майор
110.	Героїв-панфілівців вулиця	-	
111.	Геросименка вулиця	1968	Генерал-лейтинант
112.	Головка вулиця	-	Генерал Майор
113.	Гринкевича вулиця	1944	Командир танкової бригади
114.	Гурова проспект	1944	Артилерист
115.	Дмира Казака вулиця	1968	Офіцер
116.	Журналістів проспект	-	
117.	Зої Космодем'янської вулиця	1968	Партизанка
118.	Зорге вулиця	1968	Розвідник
119.	Івана Ткаченко вулиця	-	Очільник авіаційного розвідувального полку
120.	Камишева вулиця	-	Старший сержант
121.	Капітана Ратнікова вулиця	-	Льотчик
122.	Карбишева вулиця	1968	Генерал інженерних військ

123.	Ковпака Сидора вулиця	1968	Партизан
124.	Конєва вулиця	-	Маршал
125.	Лейтенанта Ніколаєнко вулиця	1968	Льотчик
126.	Леоніда Голікова	-	Юний підліток
127.	Лізи Чайкіної вулиця	-	Підпільниця
128.	Лучинського вулиця	-	Генерал армії
129.	Майора Мицули вулиця	1968	Молдаванин
130.	Макая Мазара вулиця	1968	
131.	Малиновського вулиця	-	Маршал
132.	Матросова вулиця	1968	Генерал армії
133.	Жукова	-	Маршал
134.	Малогвардійців	-	
135.	Молодих партизан	-	
136.	Орешкова вулиця	-	Лейтенант
137.	Олега Кошового вулиця	1968	Підпільник
139.	Партизанська вулиця	1968	
140.	Панфілова вулиця	1968	
141.	Панфіловців проспект	1968	
142.	Партизан Донбасу вулиця	1968	
143.	Партизан Харичкових	1968	Чоловік та дружина Павло та Анна
144.	Партизанський проспект	-	

145.	Політбійців вулиця		Політбійці – члени ВКП(б), що воювали на фронті
146.	Перемоги вулиця	1968	
147.	Пухова вулиця	1958	Генерал-полковник
148.	Сабурова вулиця	-	Артилерист
149.	Сафонова вулиця	1968	Льотчик
150.	Сечкіна вулиця	-	Лейтенант
152.	Слепньова вулиця	-	Льотчик
153.	Старопартизанська вулиця	1968	
154.	Табунова вулиця	-	Стрілець
155.	Танкістів вулиця	-	
156.	Уляни Громоврої вулиця	-	Підпільниця
157.	Федоренко вулиця	1968	Командир артилерійського полку
158.	Юуліуса Фучика вулиця	1960-ті	Юліус Фучик – чехословацький борець з нацизмом.
159.	Червоноармійська вулиця	1968	
160.	Шапошнікова вулиця	1960-ті	Маршал
161.	Щаденко вулиця	-	Генерал-полковник
162.	Юмашева вулиця	-	Адмірал
163.	Юрія Смірнова вулиця	1968	Стрілець
163.	Юрія Смірнова вулиця	1968	

Таблиця 1.3.

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Дніпро

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіали та меморіальні дошки			
1.	Пам'ятник визволителю Дніпропетровська генерал-лейтенанту Юхиму Пушкіну	1945	
2.	Пам'ятник В.П. Каруні – генерал-майору, командиру 152-ї стрілецької дивізії, яка визволяла м. Дніпро	1946	
3.	Бюст двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова	1948	
4.	Бюст двічі Героя Радянського Союзу А. Я. Брандиса	1949	
5.	Пам'ятник на місці розстрілу та поховання мирних мешканців, підпільників, військовополонених під час нацистської окупації	1960-ті	
6.	Меморіальна дошка на честь В.К. Іляшевської, що була розстріляна гітлерівцями	1960-ті	
7.	Будинок, у якому мешкали в 1940- 1942 рр. підпільники Успенські Й.Х. та Г.Т. , він же був явочною квартирою підпільного обкому КП(б)У	1963, 1968, 1972	
8.	Місце розстрілу 500 радянських патріотів у період тимчасової окупації м. Дніпропетровська (11.1941-10.1943 рр.)	1964	
9.	Пам'ятник на честь героя СРСР М.І. Сташкова	1965	
10.	Пам'ятник учням та випускникам технікуму залізничного транспорту, які	1965	

	загинули в роки Другої світової війни		
11.	Пам'ятник Захару Юхимовичу Дем'янченку (1909 - 1943) - члену Дніпропетровської міської підпільної організації, керівнику групи. Розстріляний у січні 1943 р.	1965	
12.	Пам'ятник Галині Іларіонівні Андрусенко (1924 - 1943) - члену Амур-Нижньодніпровської підпільної організації, яка була розстріляна нацистами у лютому 1943 р.	1966	
13.	Пам'ятник на честь звільнення Дніпропетровська та Дніпродзержинська (25.10.1943 р.)	1967	
14.	Пам'ятник воїнам-односельцям	1967	
15.	Пам'ятник екіпажу бомбардувальника, який загинув, знищивши німецьку переправу через Дніпро	1967	
16.	Монумент Вічної Слави	1967	Монумент Вічної Слави – найбільш знаковий пам'ятник міста на Дніпрі, який став символом колективної пам'яті мешканців
17.	Пам'ятник студентам Дніпра, які загинули в роки Другої світової війни	1967	
18.	Пам'ятник студентам та викладачам Дніпропетровського інституту інженерів залізничного транспорту, які загинули в роки Другої світової війни	1967	

19.	Монумент Вічної Слави «Війні немає забуття»	1967	
20.	Монумент «Вічна слава» на честь радянських воїнів, партизан та підпільників, які загинули в роки ВВВ (1941- 1945 рр.)	1967	
21.	Пам'ятник членам Кодацького антинацистського молодіжного підпілля ("Організація друзів народу"), що діяв у 1941 - 1943 рр. під керівництвом А. Тимошенка	1967	
22.	Пам'ятник Володі Дубініну - юному піонеру, герою Керченського партизанського підпілля в роки Другої світової війни	1967	
23.	Місце розстрілу 30 тис. радянських військовополонених — бранців концтабору у період тимчасової окупації м. Дніпро	1967	
24.	Місце розстрілу мирних мешканців під час нацистської окупації	1967	
25.	Пам'ятник робітникам резерву провідників, які загинули в роки ВВВ (1941-1945 рр.)	1967	
26.	Пам'ятник льотчикам- комсомольцям 81-го авіаполку	1967	
27.	Пам'ятник Є.Ф. Пушкіну	1967	Представлений танком Т-34
28.	Пам'ятник «Скорботна (Вічна наречена)»	1967	

29.	Пам'ятник підпільнику Г.П. Савченку, розстріляному під час нацистської окупації	1968, 1975	
30.	Пам'ятник на місці загибелі 20 вересня 1943 р. гвардії майора, льотчика-штурмовика Столярова І.С., який спрямував палаючий літак на будинок електричної підстанції - об'єкт стратегічного значення	1968	
30.	Памятний знак на честь звільнення Дніпропетровська від німецьких окупантів	1968	
32.	Пам'ятник секретарю Дніпропетровського підпільного міськкому партій Г.П. Савченку (1918-1943 рр.) (26.01.1943 р.)	1968	
33.	Пам'ятний знак на честь підпільників І.П. Ключова, Л. І.Тарасової, Г.Ф. Романової, які навчалися у медичному інституті.	1969	
34.	Пам'ятник на честь Георгія Савченко	1969	
35.	Школа, в якій у 1940-1941 рр. працювала В.К. Ілляшевська - член Амур-Нижньодніпровської підпільної комсомольської організації, була розстріляна гітлерівцями 23 лютого 1943 р.	1970	
36.	Пам'ятник студентам, викладачам та випускникам Дніпропетровського медичного інституту, які загинули в роки Другої	1970	

	світової війни		
37.	Пам'ятник робітникам трубопрокатного заводу ім. Леніна, які загинули в роки ВВВ. Увічнені імена 530 чоловік (1941-1945 рр.)	1970	
38.	Меморіальний комплекс «Безіменна висота»	1970	
39.	Місце розстрілу мирних мешканців та підпільників під час нацистської окупації	1970-ті	
40.	Пам'ятник на місці розстрілу та поховання мирних мешканців, підпільників, військовополонених під час нацистської окупації	1970-ті	
41.	Пам'ятник В.П. Каруні – генерал-майору, командир 152-ї стрілецької дивізії, яка визволяла м. Дніпро	1970-ті	
42.	Меморіальна дошка на місці загибелі 20 вересня 1943 р. гвардії майора, льотчика штурмовика Столярова І.С., який спрямував палаючий літак на будинок електричної підстанції - об'єкт стратегічного значення	1970-ті	
43.	Пам'ятник на місці форсування р. Дніпро радянськими військами	1970-ті	
44.	Пам'ятник на місці форсування р. Дніпро радянськими військами	1970-ті	
45.	Місце розстрілу хворих психіатричної лікарні та в'язнів концтабору під час нацистської окупації	1970-ті	

46.	Місце розстрілу мирних мешканців під час нацистської окупації	1970-ті	
47.	Пам'ятник на місці переправи через Дніпро та висадки десантної групи радянських військ	1970-ті	
48.	Будівля школи, в якій навчався піонер Василь Нарчук (1927-1943 рр.), який загинув на Марухському перевалі. Меморіальна дошка	1972	
49.	Пам'ятний знак юним героям Дніпропетровська	1972	
50.	Пам'ятник на місці розташування 25 жовтня 1943 р. – 15 лютого 1944 р. штабу 3-го Українського фронту під командуванням генерала армії Р.Я. Малиновського, який звільняв м. Дніпропетровська	1973	
51.	Пам'ятник на місці переправи через Дніпро та висадки десантної групи радянських військ	1973	
52.	Місце розстрілу хворих психіатричної лікарні та в'язнів концтабору під час німецько-фашистської окупації	1973	
53.	Потяг СО-17- 1613, що брав участь у подіях Другої світової війни	1974	
54.	Меморіальна дошка на будинку, де мешкав у 1938-1940 рр. Герой Радянського Союзу, гвардії полковник артилерії Богданов Микола Васильович (1903 - 1943 рр.)	1974	

55.	Пам'ятник робітникам заводу «Світлофор», які загинули в роки ВВВ (1941-1945 рр.)	1975	
56.	Пам'ятник над групою з трьох братських могил	1975	Мобілізовані підлітки були зовсім не підготовленими до військової справи і стали живою силою. Смертність серед них була 50 %
57.	Дільниця оборони міста курсантами Дніпропетровського артучилища	1975	
58.	Пам'ятник льотчикам 17-ї повітряної армії (командуючий генерал Судець В.О.), які брали участь у визволенні Дніпропетровська у вересні-жовтні 1943 р.	1975	
59.	Пам'ятник І. П. Ключеву - члену міської підпільної організації, закатованому нацистами у 1942 р.	1975	
60.	Пам'ятник О.М. Матросову - Герою Радянського Союзу	1975	
61.	Пам'ятник М. І. Сташкову - Герою Радянського Союзу, секретарю Дніпропетровського підпільного обкому партії, закатованому нацистами у січні 1943 р.	1975	
62.	Пам'ятник робітникам Дніпропетровського заводу металургійного обладнання, які загинули в роки Громадянської та Великої Вітчизняної воїн (1917-1920 рр., 1941-1943 рр.)	1975	

63.	Лікарня, у якій в роки окупації (1941 - 1943 рр.) діяла підпільна група медичних працівників, очолювана Попковою Євгенією Георгіївною.	1975	
64.	Пам'ятник членам Амур-Нижньодніпровської підпільної комсомольсько-молодіжної організації	1976	
65.	Меморіальна дошка. Будинок, у якому мешкав Герой Радянського Союзу Баранов В.К. (1901-1970 рр.)	1976	
66.	Пам'ятник А.В. Чиркову - Герою Радянського Союзу, льотчику	1977	
67.	Пам'ятник на військовому кладовищі у Кам'янці та Ломівці	1977	Тут поховані мирні мешканці та солдати
68.	Пам'ятник воїнам-водіям, загиблим в роки Другої світової війни	1977	
69.	Пам'ятник Б. А. Кротову - Герою Радянського Союзу, майору, командирі 134 кавалерійського полку, який у серпні 1941 р. обороняв м. Дніпропетровськ	1979	
70.	Місце розташування штабу 17-ї Повітряної генерал-лейтенанта авіації В.А. Судця (25 листопада 1943 р. – 15 лютого 1944 р.)	1980	
71.	Пам'ятник Чкалову В. П.	1981	
72.	Воїнський меморіальний комплекс	1983	
73.	Пам'ятник воїнам-заводчанам (1941-1945 рр.)	1983	
74.	Пам'ятний знак інженерним військам, які звільняли м.	1985	

	Дніпропетровськ		
75.	Пам'ятник воїнам 152-ї стрілецької дивізії	1985	
76.	Пам'ятник учням та випускникам технікуму залізничного транспорту, які загинули під час Другої світової війни	1990	
77.	Пам'ятний знак на військових з'єднань, які звільнили місто	1993	
78.	Пам'ятник медикам підпільної групи обласної клінічної лікарні ім. І.І. Мечников а, яка діяла в роки нацистської окупації міста	1995	
79.	Пам'ятник на честь героя СРСР В.Ф. Маргелова	2000	
80.	Пам'ятник на місці розстрілу німецькими окупантами 10 тис. мирних мешканців	2002	
81.	Пам'ятний знак на честь 60-ти річчя перемоги	2005	
82.	Пам'ятний знак на честь євреїв, серед яких є загиблі під час Голокосту	2009	
83.	Меморіальна дошка на честь генерала Івана Волівача	2012	
84.	Меморіал «Захисникам міста» і братська могила	2017	Це були невідготовлені студенти артилерійського училища
85.	Меморіал у пам'ять 20 000 розстріляних євреїв	2021	
86.	Пам'ятник героям Кайдакського підпілля	-	
87.	Пам'ятний знак на честь народу-переможця	-	

88.	Пам'ятний знак на честь героя СРСР М.І. Задорожного	-	
89.	Пам'ятний знак «Они освобождали Днепропетровск. Чести и славы достойны»	-	
2. Об'єкти топоніміки			
90.	Льоні Голікова вулиця	1950-ті	Підліток-партизан
91.	Кузнецова вулиця	1960-ті	Партизан та розвідник
92.	20-річчя перемоги вулиця	1965	
93.	152-ї дивізії вулиця	1970-ті рр.	
94.	6-ї стрілецької дивізії вулиця	1970-ті рр.	
95.	9 травня вулиця	1970-ті рр.	
96.	Авіаційна вулиця	1970-ті рр.	
97.	Олександра Матросова вулиця	1970-ті рр.	Автоматник
98.	Буренко вулиця	1970-ті	Фальсифікатор злочинів Катинських розстрілів
99.	Ватутіна вулиця	1970-ті	Генерал
100.	Валентина Ларіонова	1970-ті	Комсомольський підпільник
101.	Кожедуба вулиця	1970-ті	Льотчик
102.	Люби Шевцової вулиця	1970-ті	Партизанка
103.	Лізи Чайкіної вулиця	1970-ті	Партизанка
104.	Юрія Савченка вулиця	1970-ті	Підпільник
105.	Миколи Кузнецова вулиця	1970-ті	Диверсант, видавав свої дії за злочини УПА
106.	Георгія Дмитрова вулиця	1970-ті	Очільник болгарського комуністичного руху
107.	Юліуса Футчика вулиця	1970-ті – 2016	Чехословацький комуніст
108.	Якова Самарського вулиця	1970	Підпільник
109.	Грушевого вулиця	1975	Генерал
110.	Проспект Героїв	1975	На честь 30-річчя перемоги
111.	Маршала Жукова	1975	На честь 30-річчя перемоги
112.	Набережна Перемоги вулиця	1975	На честь 30-річчя перемоги
113.	Провулок Штабової	1975	На честь 30-річчя

			перемоги
114.	Маршала Жукова вулиця	1975 – 2016	
115.	Маршала Жукова провулок	1975 – 2016	
116.	Кротова вулиця	1979 р.	Захисник Дніпра у 1941 р.
117.	Будьонного вулиця	-	Маршал
118.	Богомаза вулиця	-	
119.	Седнева вулиця	-	Партизан, розстріляний у 1943 р.
120.	Стародубцева вулиця	-	Десантник, загинув у 1943 р.
121.	Сташкова вулиця	-	Підпільник
123.	Щаденка вулиця	-	Генерал-полковник
124.	Андрія Туполєва вулиця	-	Авіаконструктора
125.	Маршала Малиновського	-	
126.	Маршала Конєва	-	
127.	Переможна вулиця	2015	
128.	Василь Хитъ	2015	Учасник війни
129.	Героїв Дніпра	2016	Колишня назва – Маршала Жукова
130.	Василя Кука вулиця	2016	Командир УПА
131.	Олени Теліги	2016	Учасниця УПА

Таблиця 1.4.

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Запоріжжя

№	Назва	Рік	Примітки
3. Пам'ятники, меморіали та меморіальні дошки			
1.	Меморіальний комплекс, встановлений на честь радянських солдат, які загинули при звільненні Запоріжжя	1950	
2.	Пам'ятник на братській могилі підпільників м. Запоріжжя	-	
3.	Пам'ятник робітникам Запорізького електрометалургійного заводу «Дніпроспецсталь», які загинули у Другій світовій війн	1958	
4.	Меморіальний комплекс на честь радянських воїнів, які загинули під час форсування Дніпра в 1943 р.	1959	
5.	Пам'ятний обеліск. Період Другої світової війни («Скорботна мати»)	1959	
6.	Пам'ятник героям-танкістам	1960	Представлений танком Т-34
7.	Пам'ятник радянським воїнам-визволителям міста Запоріжжя	1960	

8.	Будинок, в якому жив керівник підпільної групи Гончар М. Г.	1960-ті рр.	
9.	Будинок -квартира партизанського підпілля	1960-ті рр.	
10.	Алея Героїв Радянського Союзу, 1941 – 1945 рр. (9 залізобетонних бюстів)	1960-ті рр.	
11.	Пам'ятник загиблим робітникам (заводу вогнетривів)	1960-ті рр.	
12.	Меморіальний комплекс – братське кладовище. Період Другої світової війни	1960-ті рр.	
13.	Пам'ятний обеліск. Період Другої світової війни (композиція «Летять журавлі»)	1960-ті рр.	
14.	Алея Слави	1965	На честь звільнення міста
15.	Пам'ятник загиблим працівникам заводу ім. Воровського	1965	
16.	Пам'ятник підпільній групі «Ренвком»	1965	
17.	Пам'ятник загиблим робітникам моторного заводу	1965	
18.	Пам'ятник загиблим робітникам компресорного	1965	

	заводу		
19.	Меморіальна дошка на будинок, де містилася явочна квартира підпільної організації «Ревком»	1965	
20.	Пам'ятник підпільникам	1967	
21.	Пам'ятник робітникам суднобудівного-судноремонтного заводу, які загинули під час Другої світової війни	1967	
22.	Пам'ятник Перепелиці О.М. – Герою Радянського Союзу	1967	
23.	Пам'ятник підпільній групі М.Г. Гончара	1967	
24.	Пам'ятне місце форсування Дніпра	1968	
25.	Пам'ятник «Юним Чапаєвцям», які загинули у боротьбі з німцями	1968	
26.	Пам'ятник робітникам Дніпровського алюмінієвого заводу, які загинули в Другій світовій війні	1968	
27.	Монумент Слави радянським воїнам	1968	
28.	Алея Героїв Радянського Союзу	1969	
29.	Пам'ятник підпільній групі	1969	

	Н.Г. Гончара на території заводу «Запоріжсталь»		
30.	Пам'ятний обеліск. Період Другої світової війни	1970-ті рр.	
31.	Пам'ятник загиблим робітникам (заводу «Запоріжжкран»), 1941 -1945 рр.	1970-ті рр.	
32.	Пам'ятник воїнам 3 -ї батареї 16 зенітного полку, 1941 р.	1970-ті рр.	
33.	Пам'ятний знак на честь пілотів та техніків 131 -го винищувального 40 -го гвардійського авіаційного ордену Кутузова Тарнопольського полку, 1941 – 1945 рр.	1970-ті рр.	
34.	Меморіальна дошка Герою Радянського Союзу О. І. Цибульову	1970-ті рр.	
35.	Пам'ятник загиблим робітникам (вагонного депо станції "Запоріжжя - І")	1970-ті рр.	
36.	Пам'ятник розвіднику Перту Єрмолову	1970-ті рр.	
37.	Пам'ятник чекістам-десантникам	1970	У 1942 р. займалися диверсією на залізниці
38.	Пам'ятник робітникам	1970	

	феросплавного заводу, які загинули в Другій світовій війні		
39.	Пам'ятник робітникам-залізничникам, які загинули у Другій світовій війні	1971	
40.	Пам'ятник загиблим робітникам заводу ім. 23 Жовтня	1973	
41.	Пам'ятник загиблим співробітникам та студентам Мелітопольського інституту механізації сільського господарства	1973	
42.	Пам'ятник загиблим робітникам заводу "Автогідроагрегат"	1974	
43.	Пам'ятник військовим льотчикам	1974	
44.	Пам'ятник радянським льотчикам	1974	
45.	Пам'ятник робітникам Запорізького абразивного комбінату, які загинули в Другій світовій війні	1975	
46.	Пам'ятник робітникам-залізничникам	1975	
47.	Пам'ятник робітникам заводу «Запоріжкабель», які загинули	1975	

	під час Другої світової війни, 1975 р.		
48.	Пам'ятник робітникам Запорізького електровозремонтного заводу, які загинули в Другій світовій війні	1975	
49.	Пам'ятник робітникам енергомеханічного заводу, які загинули в Другій світовій війні	1975	
50.	Пам'ятник робітникам «Укрграфіту», які загинули на фронтах Другої світової війни	1975	
51.	Пам'ятний знак на честь воїнів 60-ї гвардійської стрілецької дивізії	1975	
52.	Пам'ятник робітникам заводу «Запоріжсталь», які загинули в Другій світовій війні	1975	
53.	Пам'ятний знак робітникам експериментального господарства «Хортиця», які загинули в Другій світовій війні	1975	
54.	Пам'ятник загиблим робітникам виробничого об'єднання "Райдуга"	1976	
55.	Пам'ятник загиблим	1976	

	робітникам локомотивного депо станції Мелітополь		
56.	Пам'ятник загиблим викладачам та студентам педагогічного інституту	1976	
57.	Пам'ятник робітникам Передатного кар'єру, які загинули в Другій світовій війні	1978	
58.	Пам'ятник на честь воїнів 60-ї стрілецької дивізії	1978	
59.	Пам'ятний знак робітникам експериментального господарства «Хортиця», що загинули під час Другої Світової війни.	1978	
60.	Пам'ятник Смоленському С.М., 1980 р.	1980	
61.	Меморіальна дошка Герою Радянського Союзу К.Т. Великому	1980-ті рр.	
62.	Меморіальна дошка Герою Радянського Союзу І.Й. Проскурову	1980-ті рр.	
63.	Пам'ятник на честь льотчиків і техніків 131-го винищувального авіаційного полку	1981	

64.	Пам'ятний знак на місці форсування р. Дніпр військами 203 та 244 Запорізьких стрілецьких дивізій	1982	
65.	Пам'ятник на місці форсування Дніпра радянськими військами, 1943 р.	1985	
66.	Пам'ятник «Збережемо мир»	1985	
67.	Пам'ятник загиблим робітникам (заводу "Дніпроспецсталь"), 1941 – 1945 рр.	1985	
68.	Пам'ятне місце подвигу воїнів 3-ї бригади МППО	1990	Учасники 274-ї стрілецької дивізії, 157-го полку НКВС були кинуті на загибель і потрапили у котел
69.	Пам'ятник героям-мотробудівельникам	1995	
70.	Пам'ятник на честь радянських військовополонених, замучених у німецькому концтаборі	1996	
71.	Меморіальна дошка О.Т. Гончару	1997	

72.	Пам'ятник студентам та викладачам, які загинули під час Другої світової війни	2000	
73.	Пам'ятний знак на честь воїнів 274-ї стрілецької дивізії	2001	Учасники 274-ї стрілецької дивізії були кинуті на загибель і потрапили у котел
74.	Меморіал на честь євреїв, які загинули у Голокості	2001	
75.	Пам'ятник Перемоги	2005	
76.	Меморіальна дошка на честь Шапіро Анатолія Павловича	2008	Учасник звільнення в'язнів концтабору «Освенцим»
77.	Пам'ятник менонітам – жертвам сталінських репресій	2009	
78.	Пам'ятник воїнам-автомобілістам	2009	
79.	Пам'ятник В.І. Чуйкову	2010	
80.	Пам'ятник прикордонникам	2012	
81.	Пам'ятник польським військовополоненим	2016	
2. Об'єкти топоніміки			
82.	Проспект Медведєва	1970-ті рр.	Партизан
83.	Вулиця Олега Кошового	1950-ті рр.	Партизан-підліток
84.	Вулиця Панфіловців	-	
85.	Вулиця Матросова	1955	Стрілець-автоматник
86.	Вулиця Яценко	1955	Командир взводу

87.	Вулиця Кияшко	1956	Артилерист
88.	Вулиця Черняхівська	1963	Генерал армії
89.	Вулиця Михайлова	1966	Командир дивізії
90.	Вулиця Пойденко	1967	Льотчик
91.	Вулиця Гончара	1967	Партизан
92.	Вулиця Дудикіна	1967	Сапер
93.	Вулиця Парамонова	1967	Лейтенант
94.	Вулиця Зорге	1968	Розвідник
95.	Вулиця Маліновського	1968	Маршал
96.	Вулиця Андросова	1969	Партизан
97.	Вулиця Грудименко	1973	Член військ НКВС
98.	Вулиця Гнаровської	1974	Санінструктор
99.	Вулиця Стефанова	1974	Командир взводу
100.	Вулиця Кузнєцова	1976	Розвідник
101.	Вулиця Авраменко	1977	Стрілець
102.	Вулиця Баранова	1960-ті рр.	Стрілець
103.	Вулиця Бірюзова	1960-ті рр.	Очолював війська ППО, Маршал
104.	Вулиця Бочарова	1960-ті рр.	Командир гвардійського полку
105.	Вулиця Дегтярьова	1960-ті рр.	Льотчик
106.	Вулиця Голядкіна	1960-ті рр.	Сержант батальйону
107.	Вулиця Гастелло	1960-ті рр.	Льотчик
108.	Вулиця Доватора	1960-ті рр.	Льотчик
109.	Вулиця Карбишева	1960-ті рр.	Генерал
110.	Вулиця Ковпака	1960-ті рр.	Генерал
111.	Вулиця Кожедуба	1960-ті рр.	Льотчик
112.	Вулиця Лізи Чайкіної	1960-ті рр.	Партизанка

113.	Вулиця Міклея	1960-ті рр.	Командир Дивізії
114.	Вулиця Полотаєва	1960-ті рр.	Член італійського руху опору, радянський військовополонений
115.	Вулиця Полякова	1960-ті рр.	Навідник розрахунку ПТР
116.	Вулиця Талаліхіна	1960-ті рр.	Льотчик
117.	Вулиця Шевчука	1960-ті рр.	Артилерист
118.	Вулиця Яценко	1960-ті рр.	Командир взводу танкової бригади
119.	Вулиця Боженко	1977	Танкіст
120.	Вулиця Миколи Краснова	1977	Командир ескадрильї бомбардувальників
121.	Вулиця Малика	1878	Командир батальйону
122.	Вулиця Скворцова	1978	Командир понтонного взводу
123.	Вулиця Буденного	1979	Маршал
124.	Вулиця Зачиняєва	1979	Командир взводу
125.	Вулиця Іванова	1980	Підполковник
126.	Вулиця Чуйкова	1982	Маршал
127.	Вулиця Судця	1983	Командир повітряної армії
128.	Вулиця Ситова	1983	Заступник командира ескадрильї винищувачів

129.	Вулиця Константина Великого	1985	Розвідник
130.	Вулиця Чумаченка	1986	Автоматник
131.	Вулиця Курузова	1988	Агент СМЕРШ
132.	Вулиця Зої Космодем'янської	1980-ті рр.	Партизанка
133.	Вулиця Гризодубової	-	Командирка екіпажу літаку
134.	Вулиця Громової	-	Партизанка
135.	Вулиця Раскової	-	Льотчиця
136.	Вулиця Сергія Тюленіна	-	Партизан-підліток
137.	Вулиця Тимошенка	-	Маршал
138.	Вулиця Тобухіна	-	Маршал
139.	Вулиця Жукова	1994-2016	Маршал
140.	Вулиця Воїнова	1995	Радіотелеграфіст. У 1943 р. одним з перших форсував Дніпро
141.	Вулиця Мужайла	1995	Начальник зв'язку ескадрильї бомбардувальників
142.	Вулиця Ватутіна	1998	Генерал армії

Таблиця 1.5

«Місця пам'яті» та топоніміка м. Одеса

№	Назва	Рік	Примітки
1. Пам'ятники, меморіали, пам'ятні дошки.			
1.	Будівля технологічного інституту, в якій під час оборони м. Одеси містився загін моряків-розвідників Одеського оборонного району;	-	
2.	Герою Радянського Союзу Марцинківському Олексію Михайловичу	-	
3.	МД Герою Радянського Союзу Артемцеву Олександровичу Дмитровичу	-	
4.	На честь командира загону батареї берегової оборони, учасника оборони Одеси Проценка Миколи Єлисейовича	-	
5.	Будинок, в якому під час ВВВ знаходилась основна конспіративна квартира Одеського Приміського райкому КП(б)У	-	
6.	Меморіальна дошка Місце розстрілу 23 жовтня 1941 року мирних жителів м. Одеси	-	
7.	Одеса Партизану підпільнику Трофиму Прушинському	-	
8.	У 1941-1943 рр. знаходилася конспіративна квартира комсомольсько-молодіжної групи, яку очолював Бачинський Л.	-	
9.	Герою Радянського Союзу, командир Одеського партизанського загону Бадаєву Володимир Олександровичу	-	
10.	На честь Одеської спецшколи ВПС (військово-повітряні сили) № 14 (1940-1941рр.)	-	
11.	Історичне місце, на якому	-	

	радянськими патріотами був висаджений у повітря будинок комендатури разом з фашистським генералітетом		
12.	Керівнику партизанського з'єднання, яке діяло на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, Герою Радянського Союзу Медведєву Д. М.	-	
13.	Меморіальна дошка " 25-го липня 1941 року на базі підрозділів Одеського аеропорту була сформована і взяла участь в обороні Одеси Південно - Західна авіагрупа ГВФ, перетворена потім в 69-й авіапункт ГВФ. За бойові відзнаки полк нагороджений орденом Кутузова 3-го ступеня, медаллю, «За оборону Одеси», удостоєний почесного найменування «Ломженський».	-	
14.	Вченому-хіміку, учаснику підпільної боротьби в період Великої Вітчизняної війни Лопатко Е.К	-	
15.	Будівля Морехідного училища. Визначне місце, де в період фашистської окупації, у жовтні 1941 р., був висаджений у повітря будинок, в якому знаходилась фашистська комендатура.	1957	
16.	Будинок прибутковий Ріхтера, в якому жив: Мочульський К.В.- літературознавець, активний учасник французького Руху опору у 1940-1944 рр., професор	1892-1906 рр.	
17.	Будівля Успенського собору , над яким у ніч з 6 на 7 листопада 1943 р. Г. Дюбакіним був піднесений червоний прапор	1855-1869 рр. 1875 р. 1943 р.	
18.	Адміністративна будівля заводу ім. Жовтневої революції, в якій	1920-1930-і рр.	

	під час оборони Одеси 1941 р. виготовляли озброєння		
19.	Інструментальний цех заводу ім. Жовтневої революції, в якому під час оборони Одеси 1941 р. виготовляли озброєння	1920-1930-і рр.	
20.	Будинок, де під час оборони Одеси містився центр радіомовлення фронту	1941	
21.	Будинок, де під час оборони м. Одеси у 1941 р. працював Одеський облвиконком		Комітетська вул., 5
22.	Будинок, в якому: у 1943- 1944 рр. містився штаб партизанського загону під керуванням Горбеля Л.Ф.		
23.	Будівля заводу ім. Січневого Повстання, де у дні оборони м. Одеси у 1941-1944 рр. завод був головною танкоремонтною базою	1941-1944 рр	
24.	Будівля школи, в якій напередодні Великої Вітчизняної війни навчався Ларишкін П.- герой-розвідник	1941	
25.	Будівля санаторію ім. Держинського , де формувалися партизанські групи на чолі з Молодцовим В.О. (Бадаєвим)	1920-і рр. 1941 р.	
26.	Комплекс будівель заводу, де: - під час героїчної оборони м. Одеси у 1941 р. робітники заводу, забезпечили виробництво та ремонт озброєння для захисників Одеси	1941	Чорноморського козацтва вул. (Московська), 72
27.	Особняк Пташникової, в якому у 1941 р. містився штаб Дунайської воєнної флотилії	1890 р. 1941р.	
28.	Визначне місце, де був сформований 56-й корпусний артполк	1941	
29.	Визначне місце, де у період	1941	

	оборони м. Одеси у 1941 р. була споруджена барикада		
30.	Визначне місце, де у 1941 р. знаходилась вогнева позиція 411-ї берегової батареї (меморіальний комплекс, музей, музей під відкритим небом, меморіальна роща, майданчик військової техніки)	1941	
31.	Визначне місце, де у 1941-1944 рр. німецькі загарбники розстрілювали радянських громадян (учасників Одеського підпілля та партизанських загонів)(меморіальна дошка)	1970 - мем.дошка	
32.	Визначне місце, де 9 квітня 1944 р. партизанами була розгромлена колона фашистських військ	1944	
33.	Визначне місце, де під час сутички з німецькими загарбниками 2 березня 1944 р. був смертельно поранений Авдеєв В.Д.(Чорноморський) - командир партизанських загонів м. Одеси.	1944	
34.	Братська могила 56-ти жертв фашизму, розстріляних карателями 9 квітня 1944 р. (обеліск)	1944 р 1950 р	
35.	Могила Плохого М.М.- лейтенанта авіації, який загинув в бою з німецькими загарбниками під час визволення Одеси 9 квітня 1944 р.(обеліск з чорного та червоного граніту)	1944 р. 1974 р.	
36.	Братська могила 45-ти підпільників, страчених у березні-квітні 1944 р	1960	
37.	На будинку, де під час оборони Одеси у 1941 р. містився загін моряків-розвідників Одеського оборонного району	1960-ті рр.	

38.	Дендропарк Перемоги	1960-і - поч. 1970-х рр.	
39.	Пам'ятний знак робітникам-воїнам цукрорафінадного заводу, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1961	
40.	Пам'ятник робітникам-воїнам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1964	
41.	Пам'ятник (бюст) Малиновському Р.Я.- двічі Герою Радянського Союзу, маршалу (бюст- бронза, постамент- граніт)	1965	
42.	Пам'ятник робітникам консервного заводу, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1965	
43.	Пам'ятник воїнам-робітникам трамвайно-тролейбусного управління, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни стела – мармур, бронза, постамент – камінь-черепашик	1965	
44.	Пам'ятник робітникам сталепрокатного заводу, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни (стела – мармур, бронза, постамент – камінь-черепашик)	1965	
45.	Пам'ятник робітникам заводу, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1965	Дальницька вул. (Іванова), 43, територія заводу штампів і пресформ
46.	Пам'ятник робітникам заводу, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1965	Дальницька вул. (Іванова), 44, територія шкірооб'єднання
47.	Пам'ятник робітникам олійного заводу, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1965	
48.	Пам'ятник судноремонтникам, загиблим на фронтах Великої	1965	

	Вітчизняної війни. (обеліск – бетон, постамент – мармурова крихта, мармур)		
49.	На честь дня визволення м.Одеси військами 3-го Українського фронту від фашистських окупантів 1944 р	1965	
50.	Пам'ятник робітникам-воїнам нафтопереробного заводу, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1966	
51.	Працівникам Одеських нафтобаз, що загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1966	
52.	Пам'ятник студентам і викладачам Одеського політехнічного інституту, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1967	
53.	Пам'ятник захисникам Одеси, воїнам 26-го прикордонного полку і 3-го полку морської піхоти, які захищали Одесу у 1941 р	1967	
54.	На честь партизана Коровицького Івана Лук'яновича	1968	
55.	Пам'ятник Радянській воїнам та братська могила (захоронень – 18, з них невідомих – 6)	1969	
56.	Члену Військової ради оборонного району у роки Великої Вітчизняної війни, віце-адміралу Азарову І	1970-ті	
57.	Герою Радянського Союзу, генерал-полковнику авіації Горюнову С.К.	1970-ті	
58.	Вихованцям Одеської спеціальної артшколи, які виявили мужність та героїзм під час Великої Вітчизняної війни (1941-1945 рр.)	1970-ті	
59.	На будинку, де під час оборони Одеси знаходився штаб 2-го полку морської піхоти під	1970-ті	

	командуванням полковника Осіпова І.		
60.	Герою Радянського Союзу Григоревському М.К.	1970-ті	
61.	Герою Радянського Союзу, учаснику оборони м. Одеси Топольському В.Т	1970-ті	
62.	Італійському антифашисту Вінченцо Бакала	1970-ті	
63.	Пам'ятний знак " у 1941-1944 рр.були по-звірячому закатовані фашистськими окупантами радянські воїни і мирні громадяни М. Одеси. Вічна слава героям полеглим у боротьбі за свободу і незалежність нашої Батьківщини "» об'єкт культурної спадщини)	1970-ті	
64.	Пам'ятник робітникам заводу, загиблим в роки Великої Вітчизняної війни	1970	Завод «Холодмаш»
65.	Пам'ятник воїнам-кінематографістам, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1970	
66.	Пам'ятник робітникам Одеського порту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни скульптурна група та постамент – мармурова крихта.	1970	
67.	Пам'ятник студентам, викладачам і співробітникам Одеського інституту інженерів морського флоту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1970	
68.	Пам'ятник робітникам заводу ім. Дзержинського, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1970	
69.	Пам'ятник робочим станції біологічної очистки та жителям с. Куяльник, загиблим смертю хоробрих у боях та на фронтах Великої Вітчизняної війни 1941-	1970	

	1945 рр.		
70.	Історичне місце, де під час оборони Одеси був сформований 56 корпусний арtpолк	1971	
71.	Пам'ятник-танк «НИ» («на испуг»), який виготовляли на заводі ім. Січневого повстання у 1941 р.	1971	
72.	Пам'ятник студентам і викладачам Одеського політехнічного інституту, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної війни	1971	
73.	Пам'ятник студентам, викладачам Одеського медичного інституту, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни (скульптура – чорний граніт, постамент-граніт)	1972	
74.	Пам'ятник жертвам фашизму	1972	
75.	Пам'ятник Зої Космодем'янській - партизанці періоду Великої Вітчизняної війни	1972	
76.	Пам'ятник льотчику Плохому Михайлу Максимовичу	1975	
77.	Пам'ятник студентам, викладачам та співробітникам, які загинули в роки Великої Вітчизняної війни,	1975	
78.	Пам'ятник студентам, викладачам та співробітникам Одеського електротехнічного інституту зв'язку, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни. Скульптура – граніт, кована мідь, постамент-бетон	1975	
79.	Пам'ятник воїнам-робітникам заводу ім. Жовтневої революції, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни	1975	

80.	Пам'ятник робітникам-воїнам, загиблим в роки Великої Вітчизняної війни	1975	Желябова вул., 4, територія заводу поршневих кілець
81.	Пам'ятник робітникам ТЕЦ, загиблим у роки Великої Вітчизняної війни	1975	
82.	Братські могили та одиночні могили радянських воїнів (7), загиблих під час оборони міста Одеси	1975	
83.	Ревуцький Н.С. - Герой Радянського Союзу	1975	
84.	Меморіал Радянським воїнам Пам'ятник, встановлений в 1976 році на братській могилі на Кривобалківському кладовищі по вулиці Коровицького, в якій поховано 1 760 радянських воїнів, загиблих при обороні в 1941 році	1976	
85.	Герою Радянського Союзу Борщову С.Т.	1977	
86.	Пам'ятник робітникам заводу "Більшовик", які загинули в роки Великої Вітчизняної війни	1978	
87.	Герою Радянського Союзу, генерал-майору Ратову А.І.	1978 (2016 пошкоджено)	
88.	Пам'ятний знак на честь. Бєлоусова Л.М і Білоуса В.М. - Героїв Радянського Союзу	1980	
89.	Пам'ятний знак студентам і співробітникам Одеського сільськогосподарського інституту, які загинули у роки Великої Вітчизняної війни	1980	
90.	Пам'ятник студентам, викладачам Одеського технологічного інституту харчової промисловості ім. Ломоносова, загиблим на фронтах Великої Вітчизняної	1983	

	війни (стела – горяний лабродоріт, горельєф- мідь.)		
91.	Пам'ятник Оніловій Н. – кулеметниці 25-ї Чапаєвської дивізії, Герою Радянського Союзу, учасниці героїчної оборони Одеси та Севастополя	1984	
92.	Пам'ятник на честь воїнів 15-ї зенітно-артилерійської бригади ПВО - 85-мм зенітна пушка	1984	
93.	Пам'ятник Черняхівському І.Д. - двічі Герою Радянського Союзу, генералу армії, командуючому 3-м Білоруським фронтом, який навчався в Одеському піхотному училищі	1984	
94.	Героїні Радянського Союзу, учасниці оборони м. Одеси та м. Севастополя, снайперу Павличенко Л.М.	1984	
95.	Героїні оборони Одеси і Севастополя, кулеметниці 25-ої Чапаєвської дивізії Оніловій Н.А	1984	
96.	Пам'ятник А.Е. Нудельману (військовий конструктор)	1987	
97.	Герою Радянського Союзу Кириченку О.П.	1990-ті	
98.	Пам'ятник на честь 50-річчя Перемоги	1995	
99.	Пам'ятний знак берегової оборони	1996	
100.	Льотчику-космонавту, Герою Радянського Союзу Шоніну Г.С	1997	
101.	Меморіал героям-підводникам	1999	
102.	Льотчику, Герою Радянського Союзу Гнідо П.А	2000-ті	
103.	Пам'ятний знак на честь 60-річчя визволення м. Одеси від фашистських загарбників	2004	

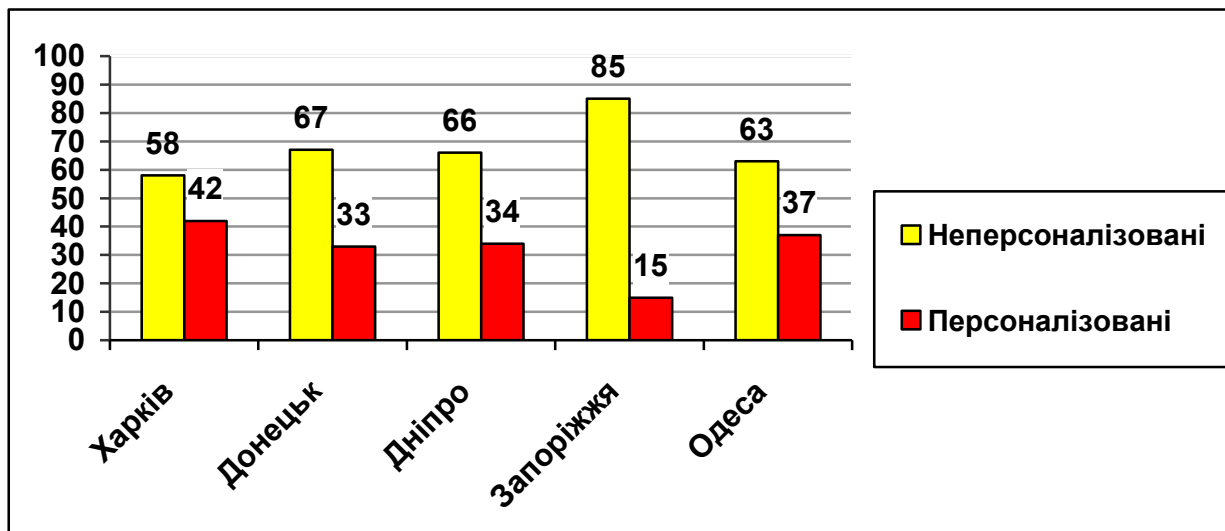
104.	Пам'ятник «В пам'ять геноциду проти євреїв»	2004	
105.	Головному маршалу бронетанкових військ, Герою Радянського Союзу Бабаджаняну А.Х	2004	
106.	Пам'ятний знак фронтовим медсестрам	2005	
107.	Пам'ятник оперуповноваженим співробітникам карного розшуку післявоєнних років. Пам'ятник Гоцману Д.М.	2008	
108.	Меморіальна дошка на честь Героя Радянського Союзу, льотчика-винищувача Михайла Шилова	2010	
109.	Герою Радянського Союзу Перову І.С.	2011	
110.	Дошка в пам'ять про жертви румунських окупантів у 1941-1944 роках	2013	
111.	Герою Радянського Союзу Максименку С.Є.	2015	
112.	Учаснику оборони м. Одеси, м. Севастополя і Кавказу Колесниченко Г.Д	2015	
113.	Пам'ятник жертвам холокосту та в'язням гетто	2017	
114.	Меморіальна дошка «У цьому будинку з 1946 р. по 1977 р. жив капітан легендарного танкера «Вайян Кутюр'є», учасник оборони Одеси, Севастополя і Кавказу, орденоносець Рігерман Михайло Олександрович»	2018	
115.	На честь героїв – захисників м.Одеси, командира полку морської піхоти Осипова В.Я. і комісара полку Мітракова В.О.	2019	
2. Об'єкти топоніміки			
	Якова Гордієска вулиця	-	Підліток партизан
	Танкістів вулиця	-	
	Романа Шухевича вулиця	2016	Член УПА
	Проценка вулиця	1970-ті рр.	Керував обороною

			Одеси
	Перемоги вулиця	1985	
	Партизанська вулиця	-	
	Осипова вулиця	-	Морський піхотинець, захисник Одеси
	Орлова вулиця	-	
	Молодогвардійців вулиця	-	
	Маршала Говорова вулиця	-	
	Маршала Бабаджаняна	2012	
	Маршала Малиновського вулиця	-	
	Лізи Чайкіної вулиця	-	
	Курська вулиця	-	
	Капітана Гаврикова вулиця	1979	Звільнював Одесу
	Зої Космодем'янської вулиця	-	
	Героїв-прикордонників вулиця		
	Героїв оборони Одеси вулиця	2016	Попередня назва : Героїв оборони Сталінграду
	Генерала Швигіна вулиця	-	
	Генерала Цвєтасєва вулиця	-	
	Генерала Петрова вулиця	-	
	Генерала Доватора вулиця	-	
	Генерала Гудовича вулиця	-	
	Генерала Ватутіна	-	
	Генерала Бочарова	-	
	Гвардійська вулиця	-	
	Володі Дубініна вулиця	-	
	Жукова віце-адмірала вулиця	-	
	Азарова віце-адмірала	-	
	Будьоного вулиця	-	
	Бригадна вулиця	-	
	Аеродромна вулиця	-	
	Артирелійська вулиця	-	
	Авіаційна вулиця		
	40-років Перемоги вулиця	1985	
	Сквер Прохоровський	-	
	Авдфеєва-Чорноморського	-	
	Краснова вулиця	-	
	Генерала Плієва вулиця	-	
	Неделіна вулиця	-	
	Утіліна вулиця	-	
	Гаврікова вулиця	-	

	Гефта вулиця	-	
	Китаєва провулок	-	
	Космодемянської провулок	-	
	Вишневського генерала	-	
	Краснова вулиця	-	
	Чайкова вулиця		
	Олени Теліги вулиця	2016	Член ОУН

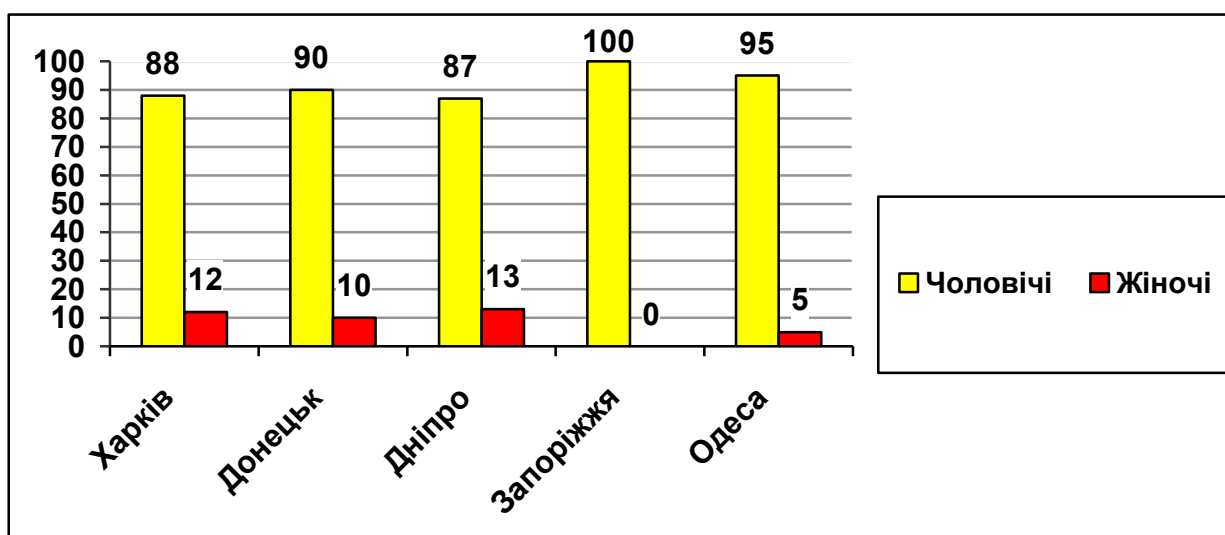
Додаток А

Співвідношення персоналізованих і не персоналізованих «місць пам'яті»
у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі

Додаток Б

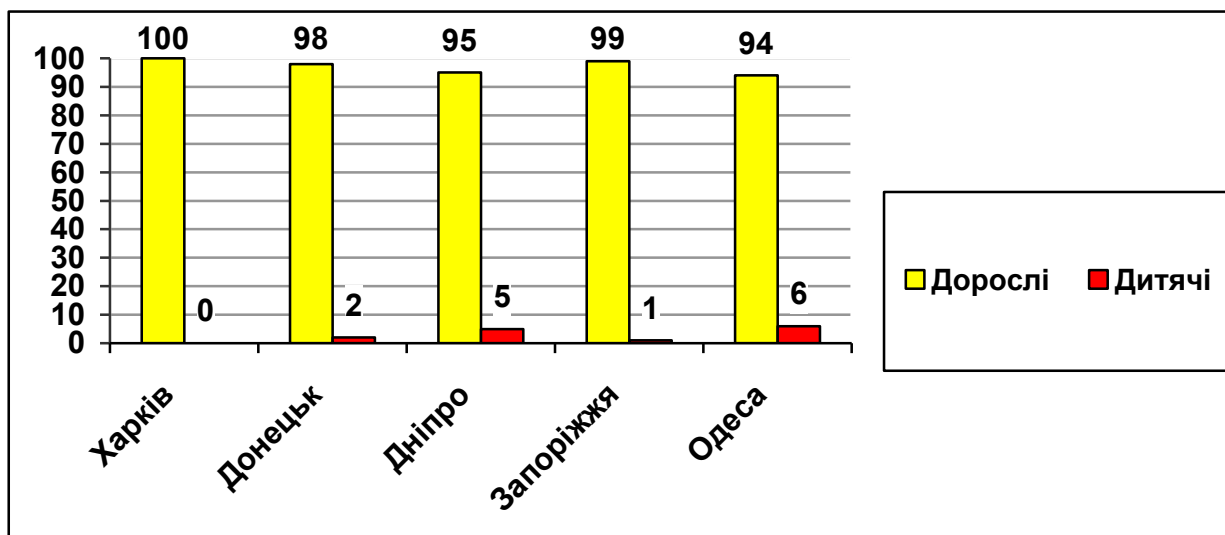
Співвідношення чоловічих та жіночих образ образів на «місцях пам'яті»
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток В

Співвідношення дитячих та дорослих образів у «місцях пам'яті»

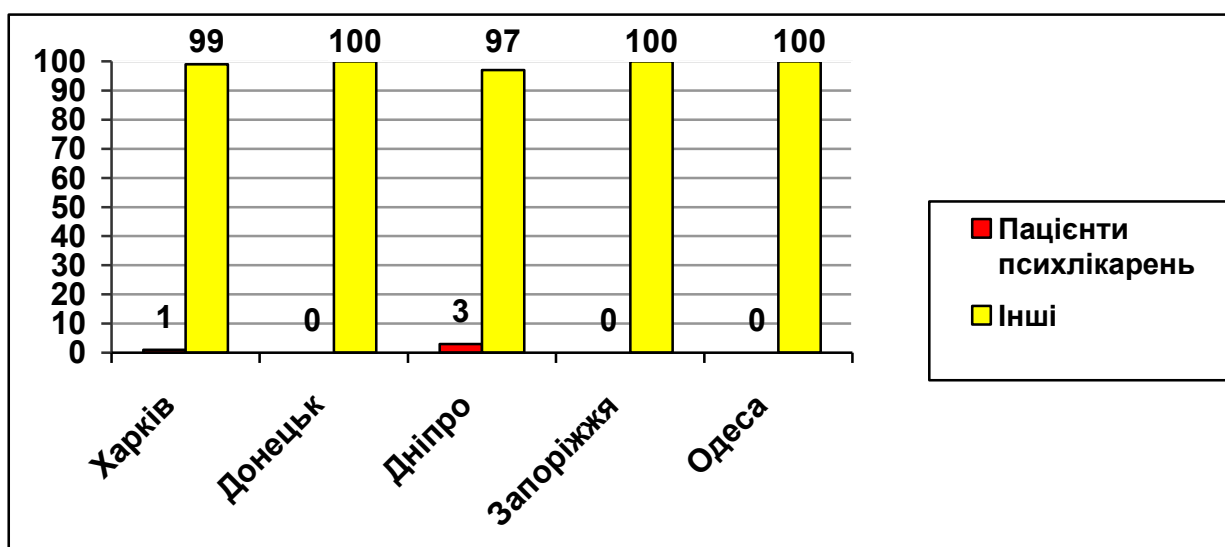
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Г

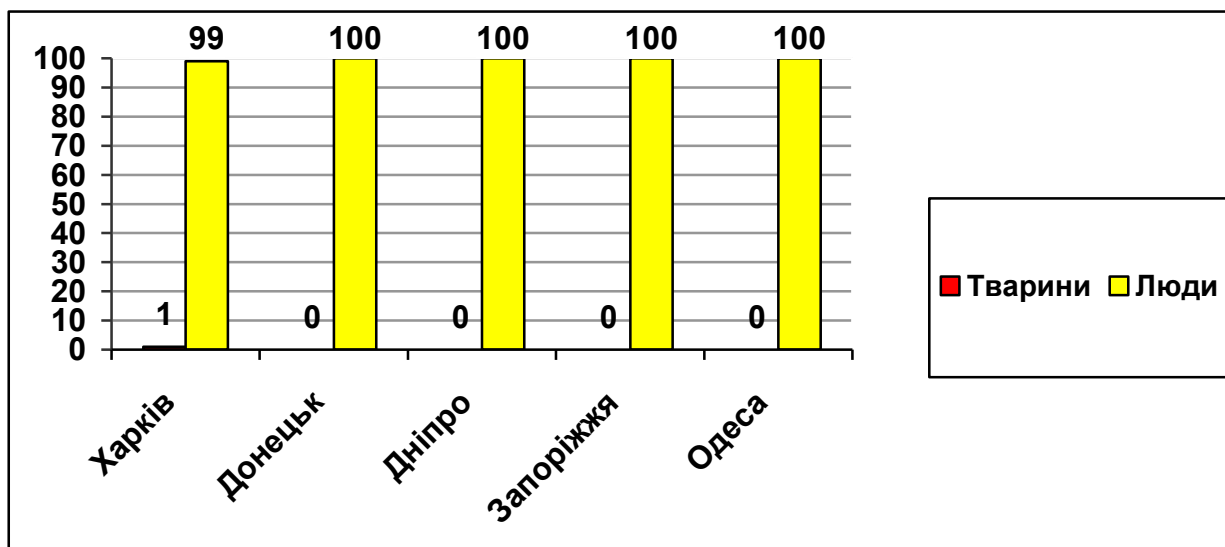
Співвідношення образів пацієнтів психіатричної лікарні

у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

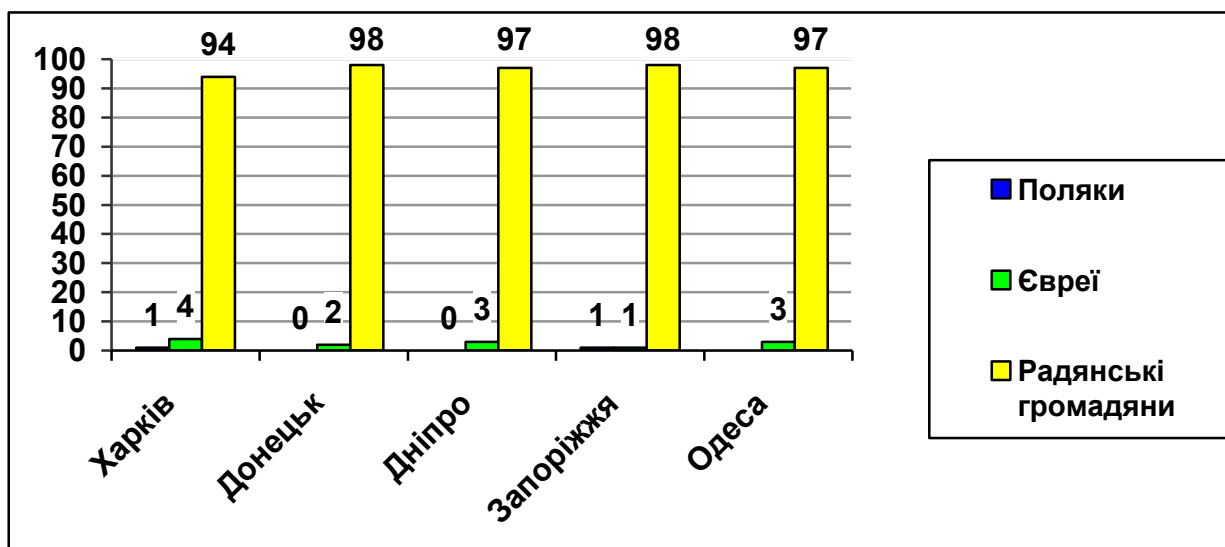
Додаток Д

Співвідношення образів людей та тварин у «місцях пам'яті» Харкова,
Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

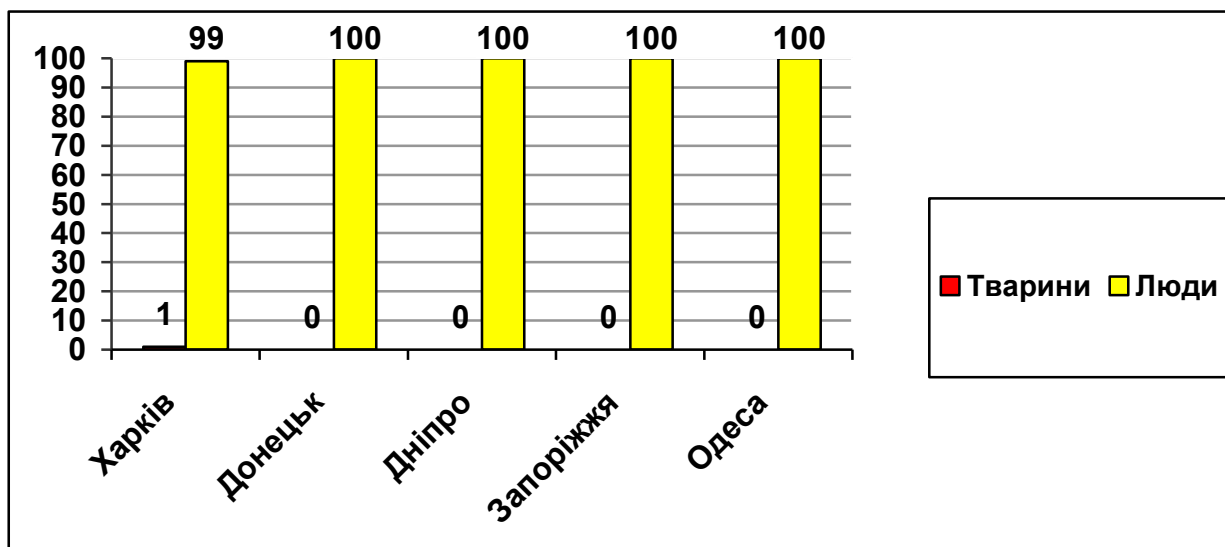
Додаток Е

Співвідношення національних образів образів у «місцях пам'яті» Харкова,
Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

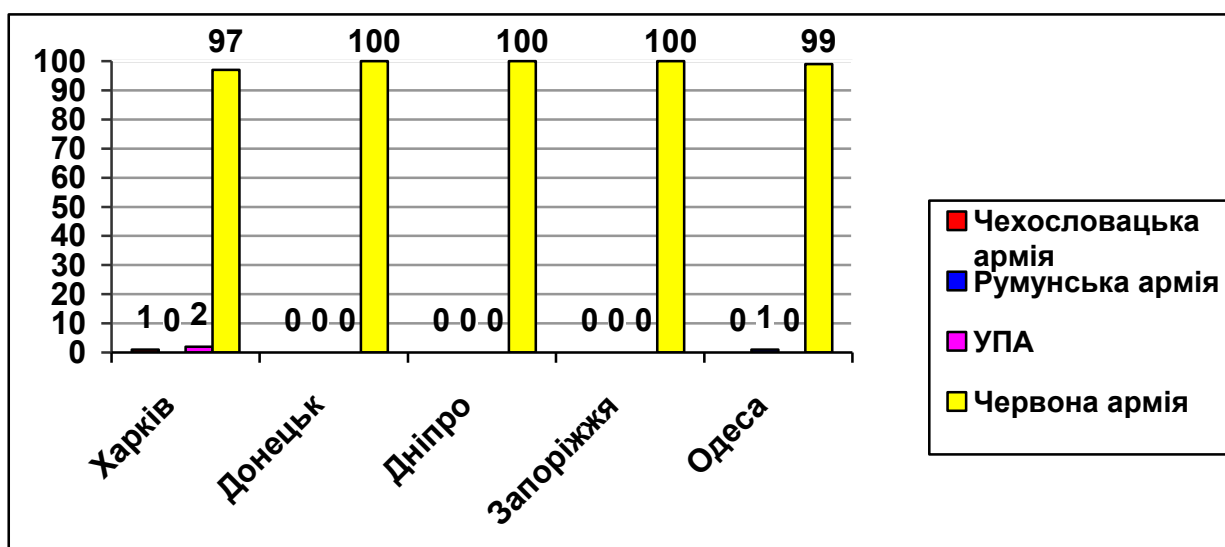
Додаток Ж

Співвідношення релігійних образів у «місцях пам'яті» Харкова,
Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток З

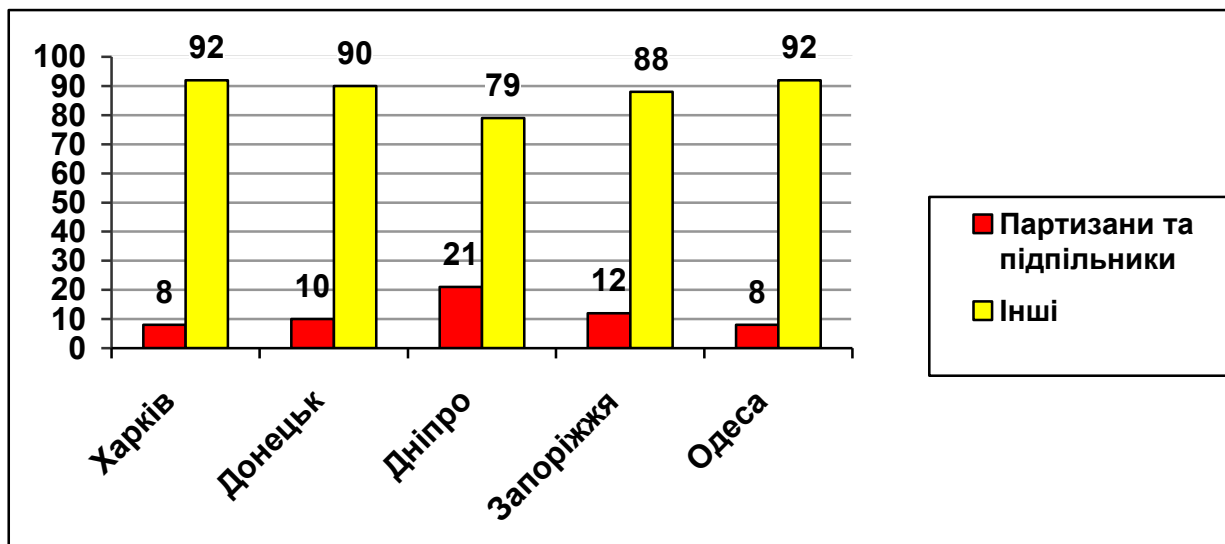
Співвідношення образів військових формувань у «місцях пам'яті»
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток И

Співвідношення образів партизан та підпільників у «місцях пам'яті»

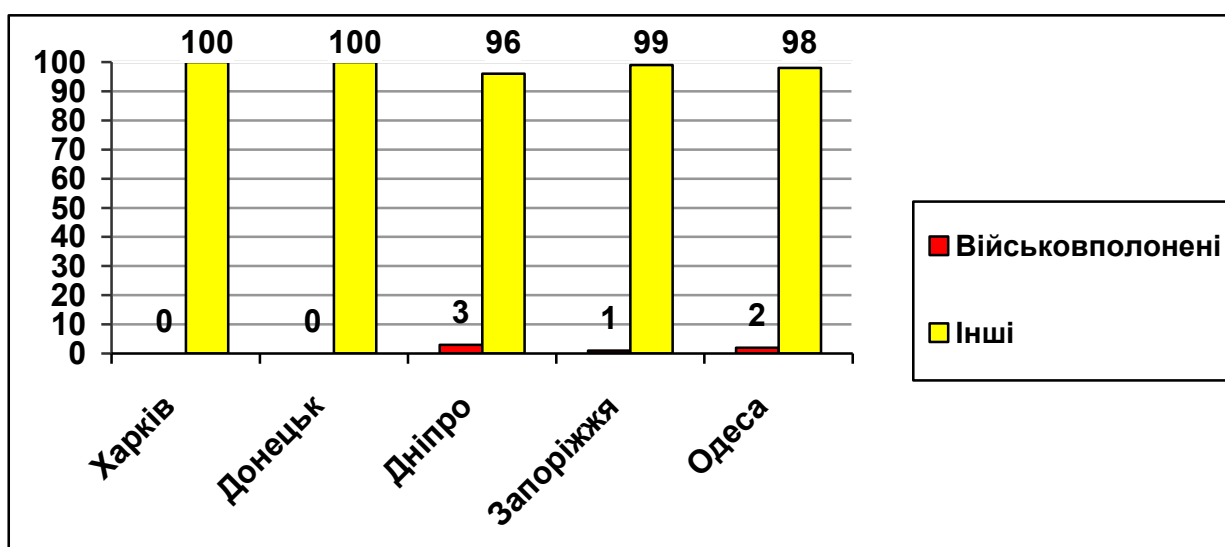
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток К

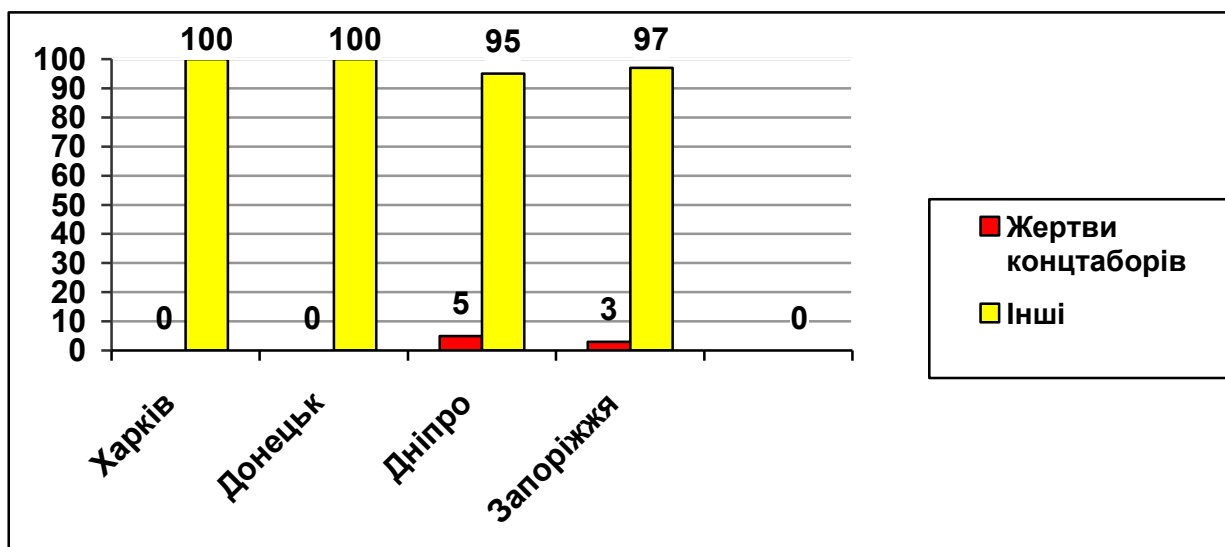
Співвідношення образів військовополонених у «місцях пам'яті»

Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

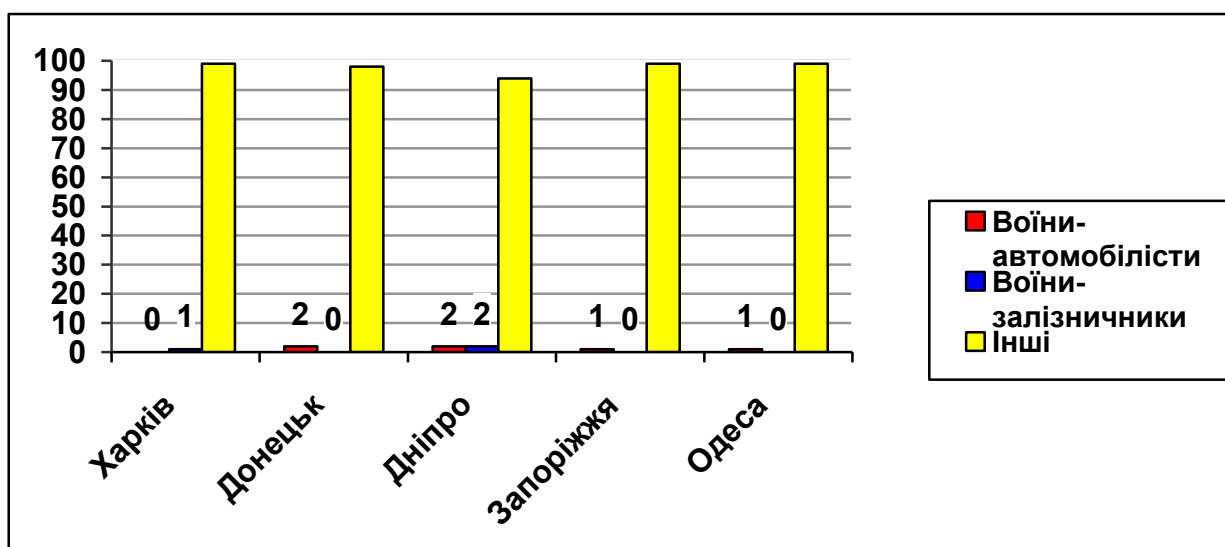
Додаток Л

Співвідношення образів жертв німецьких концтаборів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

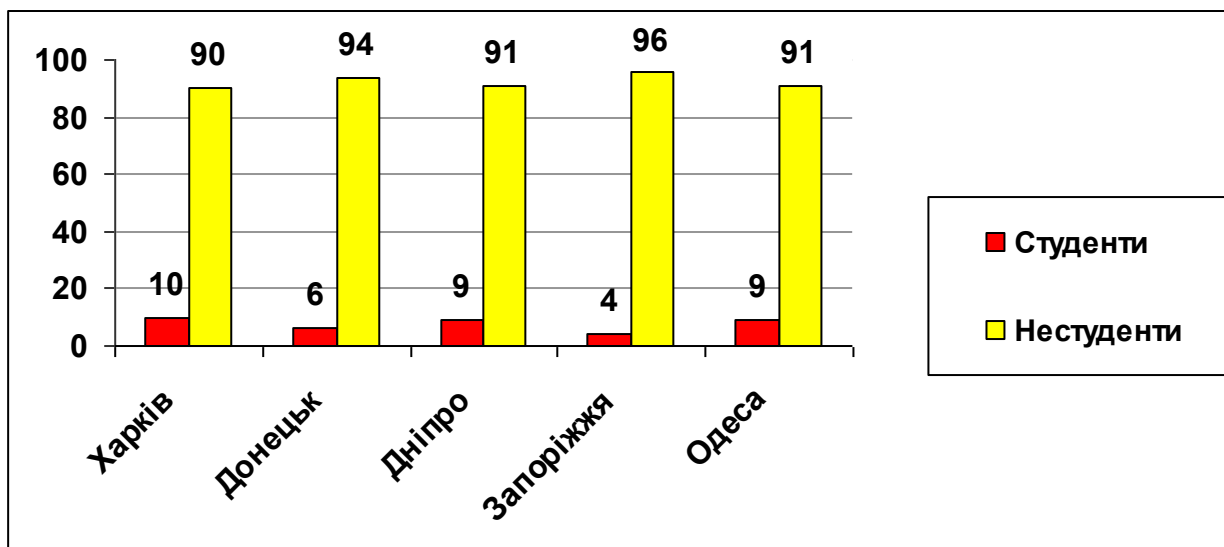
Додаток М

Співвідношення образів воїнів-залізничників та воїнів-автомобілістів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

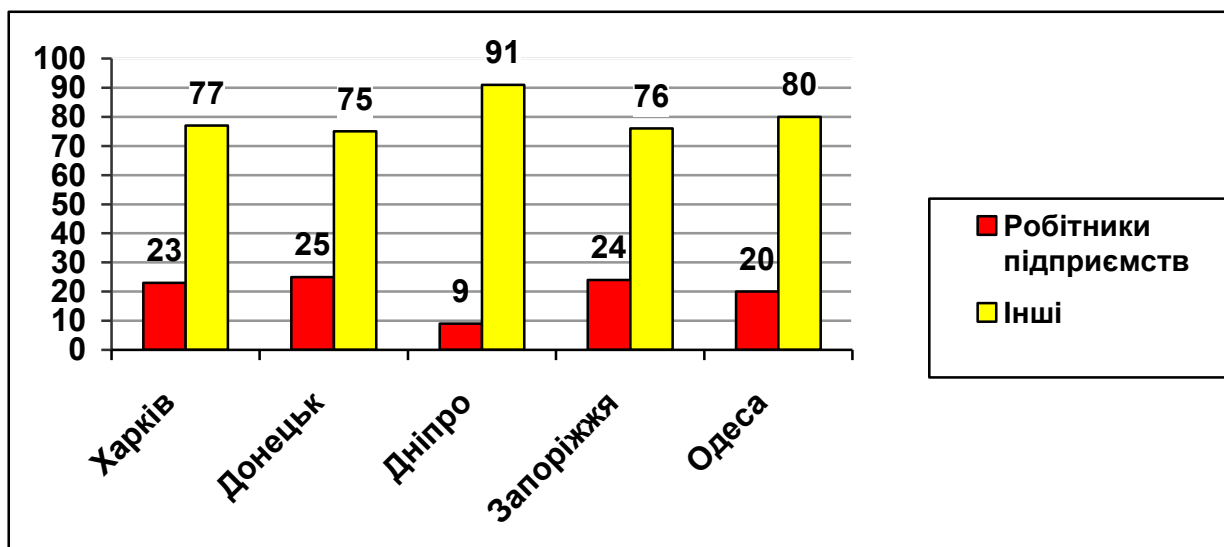
Додаток Н

Співвідношення студентських та нестудентських образів у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

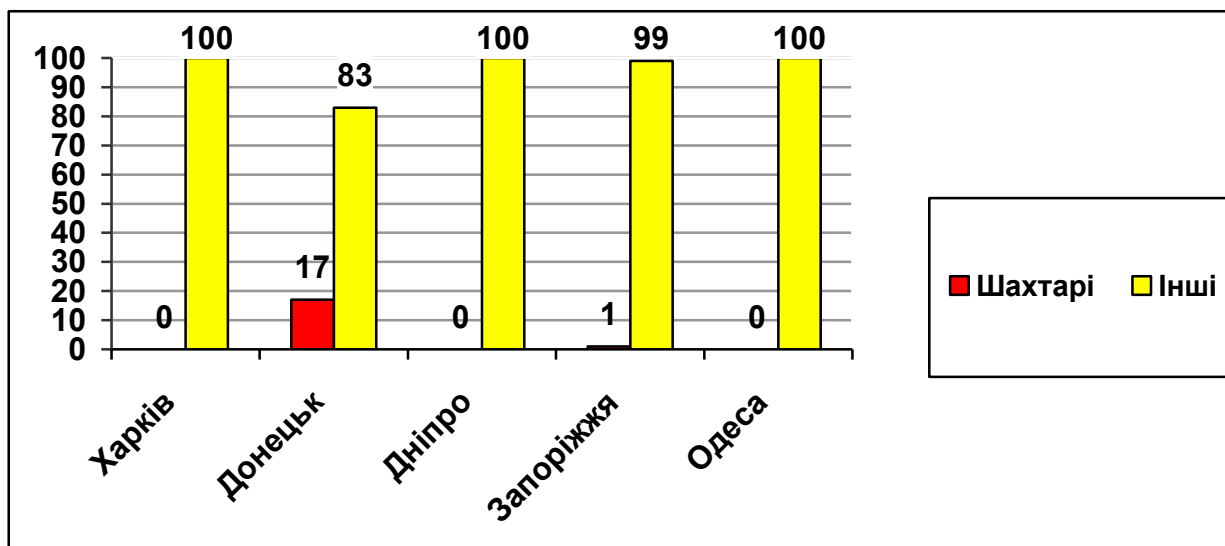
Додаток П

Співвідношення образів робітників промисловості у «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

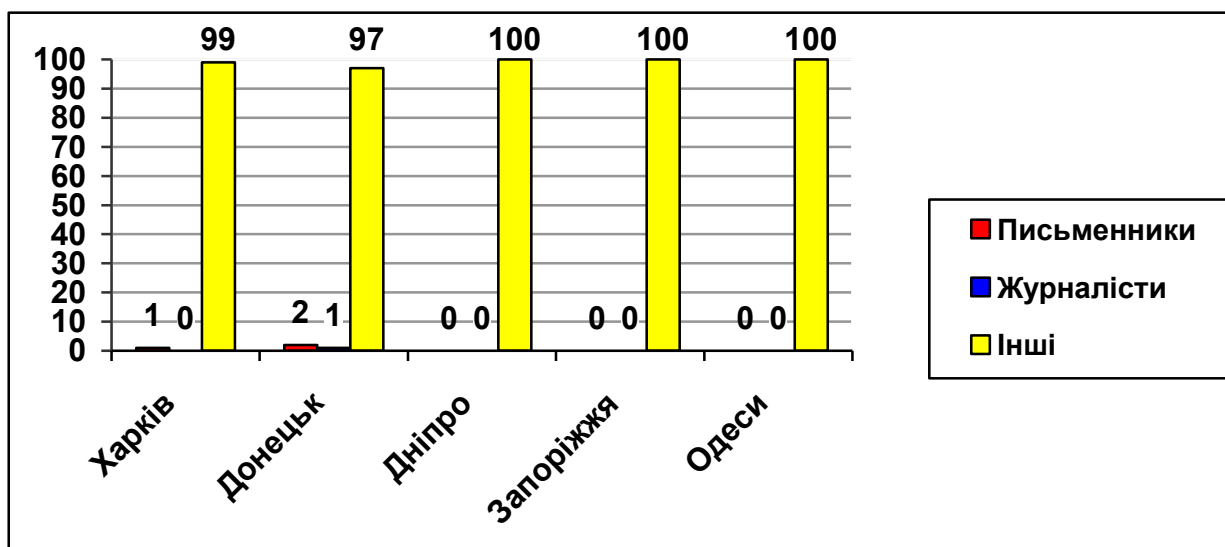
Додаток Р

Співвідношення образів шахтарів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

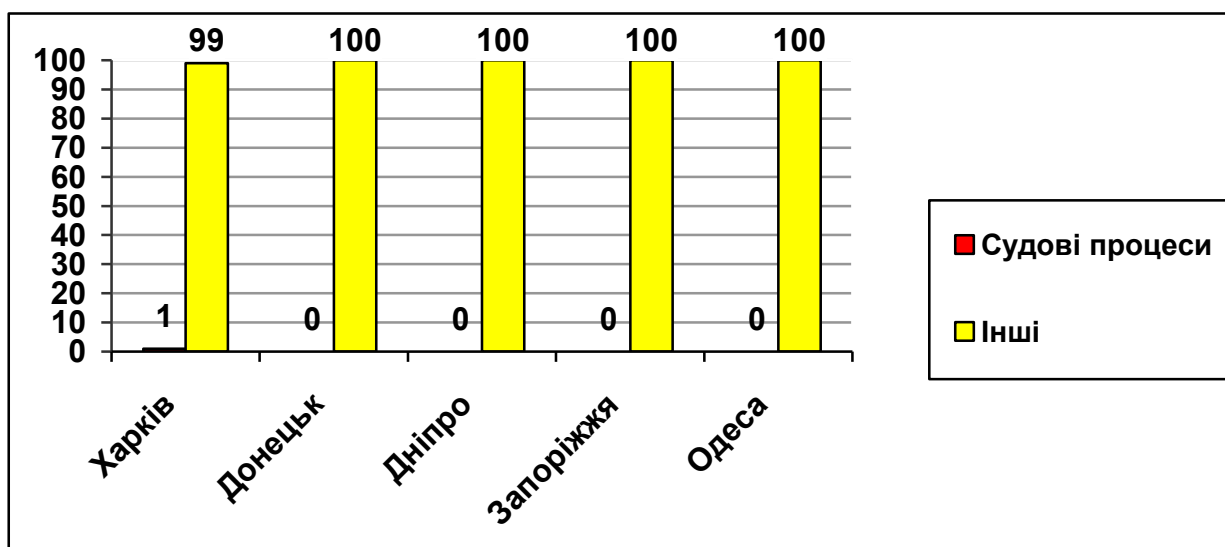
Додаток С

Співвідношення образів письменників та журналістів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

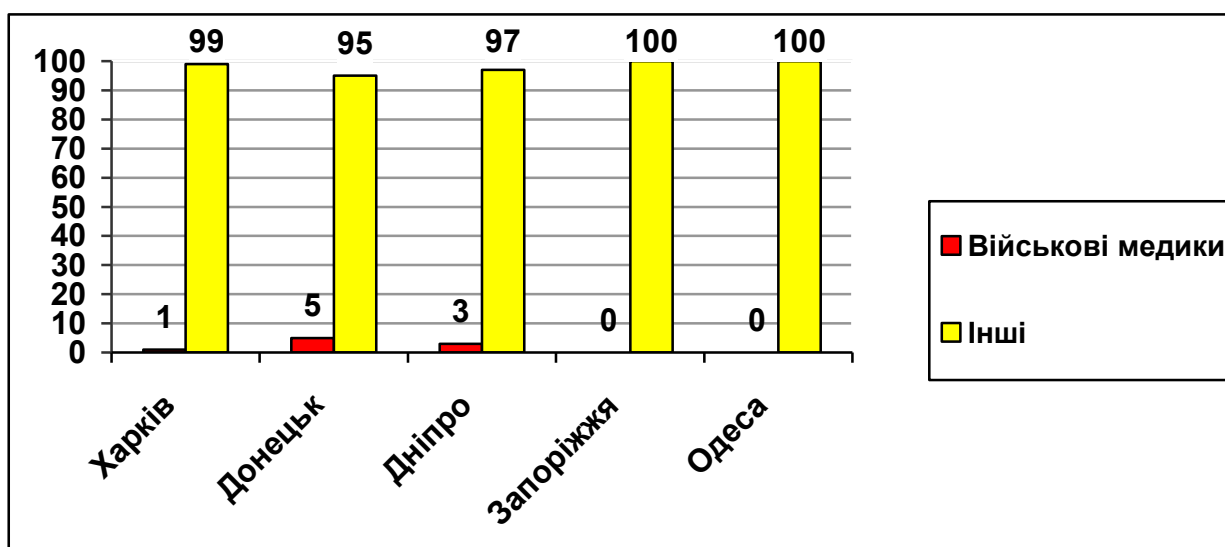
Додаток Т

Співвідношення образів судових процесів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток У

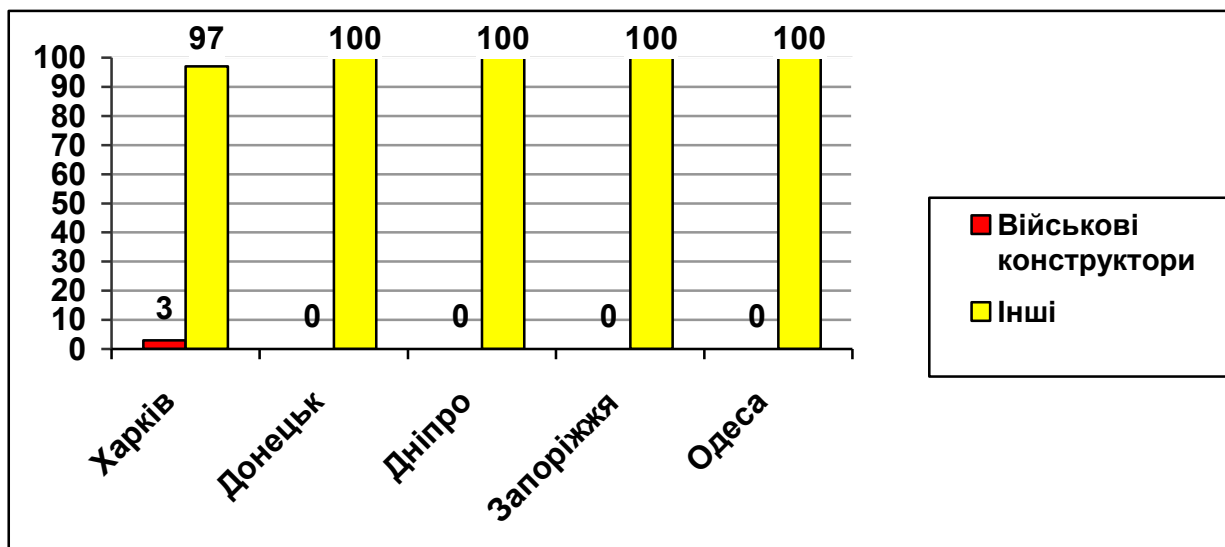
Співвідношення образів військових медиків на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Ф

Співвідношення образів військових конструкторів на «місцях пам'яті»

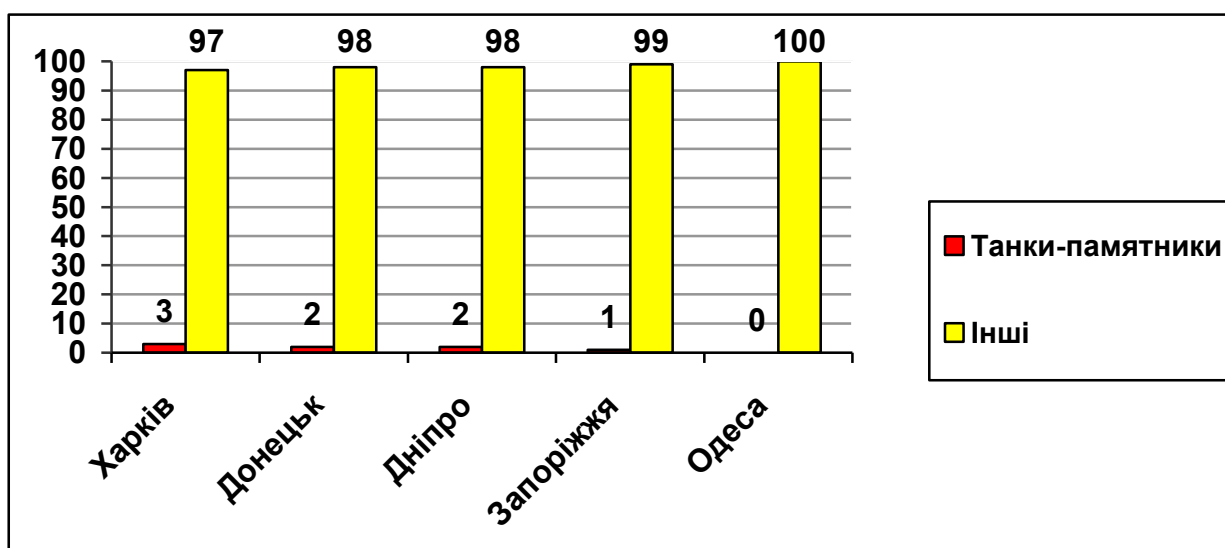
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Х

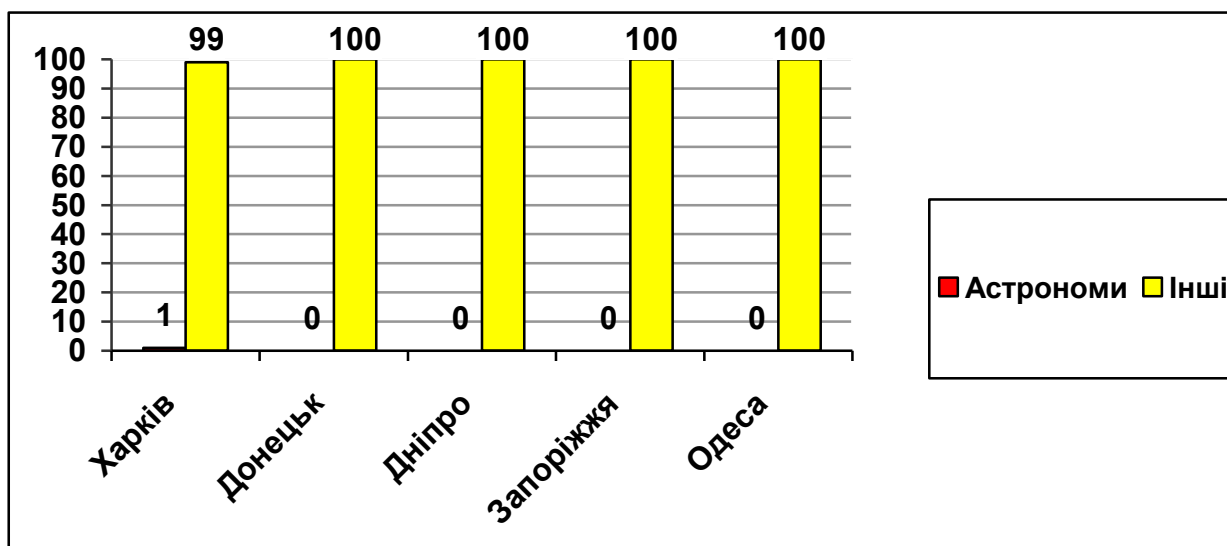
Співвідношення образів танків-пам'ятників на «місцях пам'яті»

Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Ц

Співвідношення образів астрономів на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

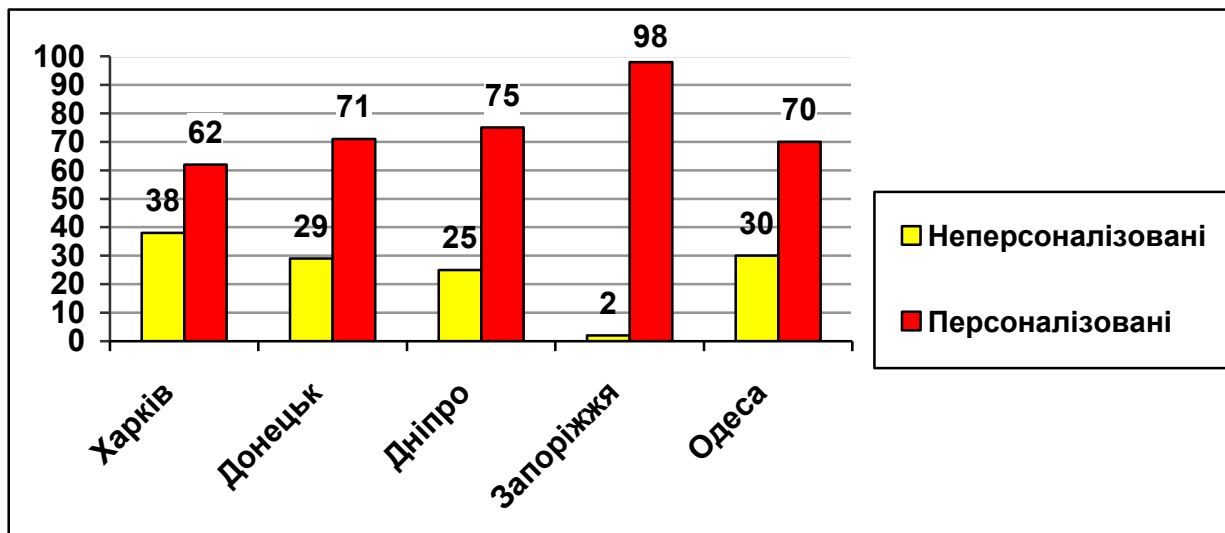
Додаток Ш

Співвідношення образів спецслужб (НКВС) на «місцях пам'яті» Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

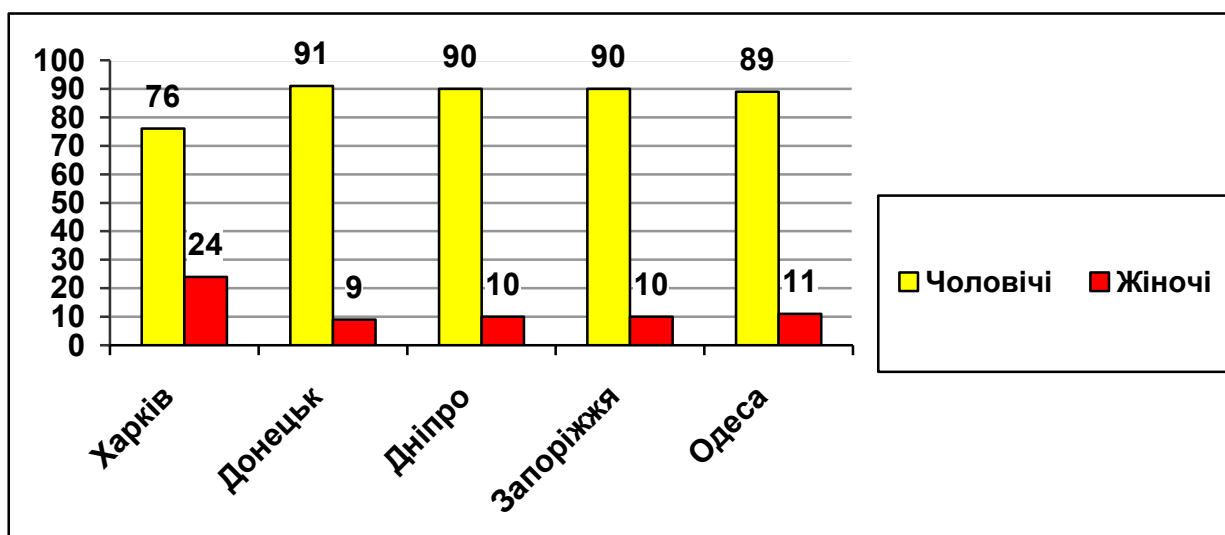
Додаток А. 1

Співвідношення персоналізованих і не персоналізованих об'єктів
топоніміки у Харкові, Донецьку, Дніпрі, Запоріжжі та Одесі

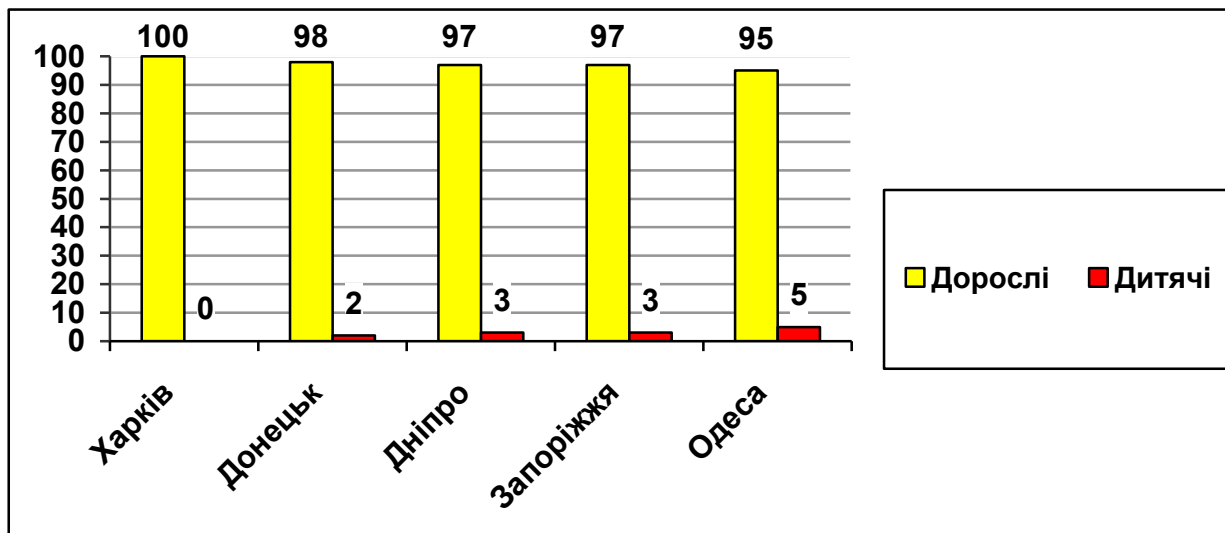
Додаток Б. 1

Співвідношення чоловічих та жіночих образів серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

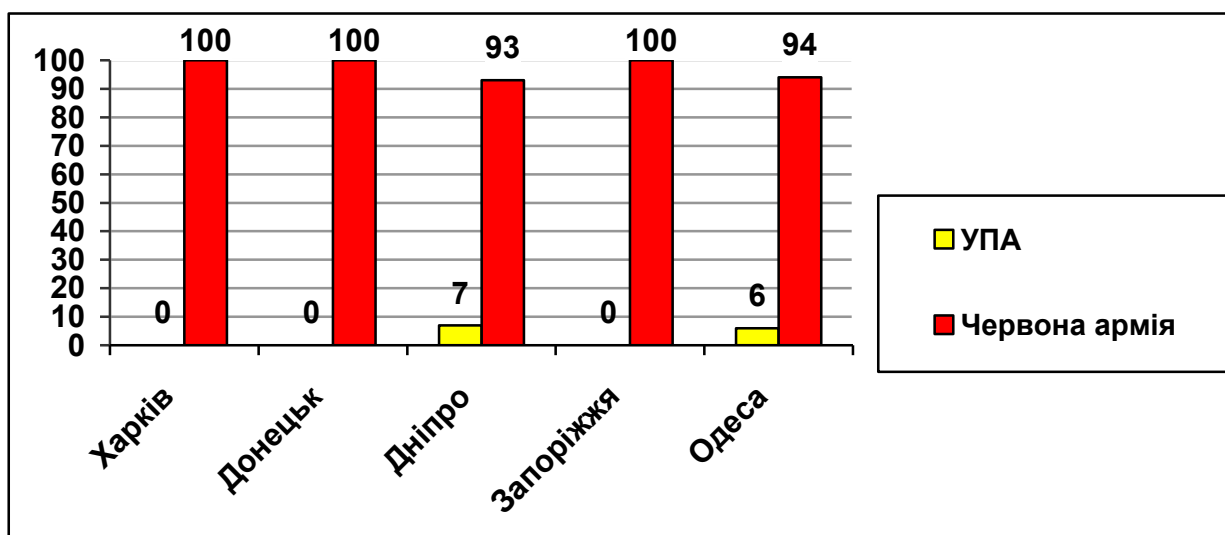
Додаток В. 1

Співвідношення дитячих та дорослих образів серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

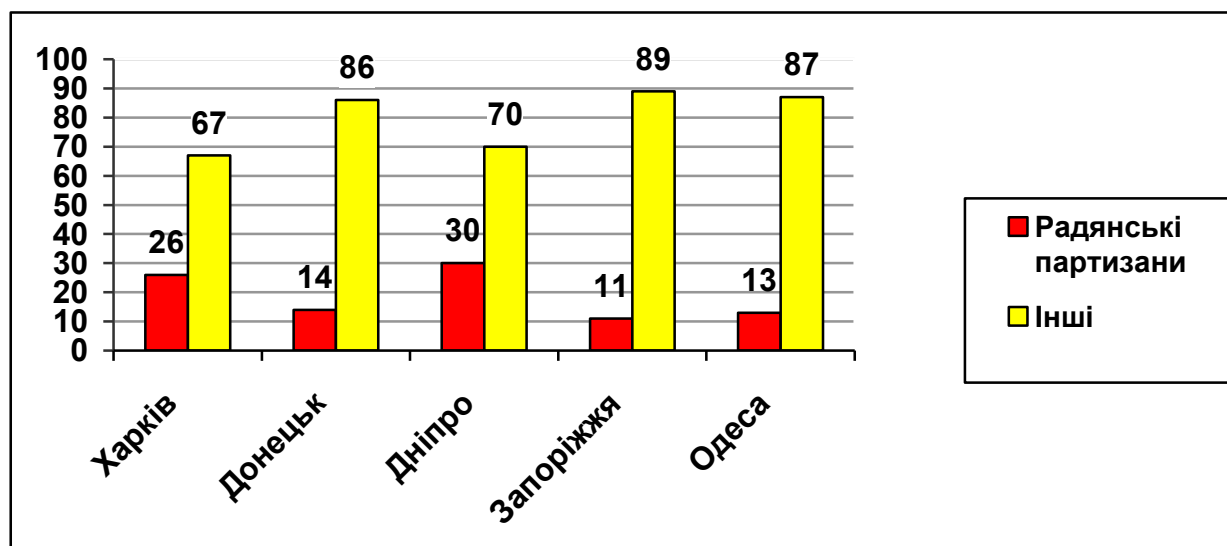
Додаток Г. 1

Співвідношення образів військових формувань серед об'єктів
топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Д.1

Співвідношення образів радянських партизан серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

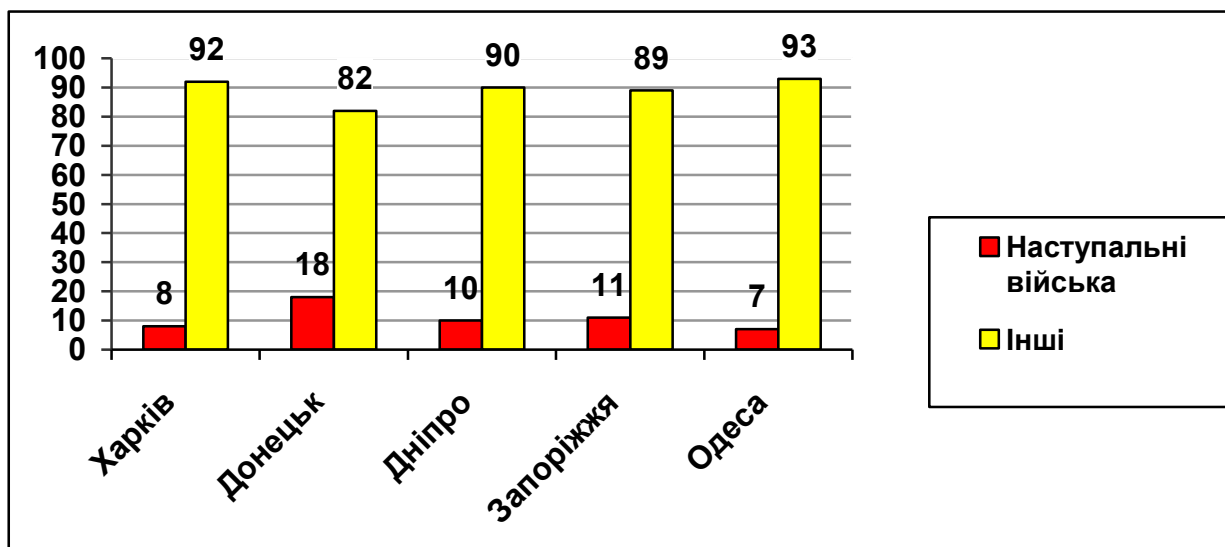
Додаток Е.1

Співвідношення образів нерадянських партизан серед об'єктів
топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

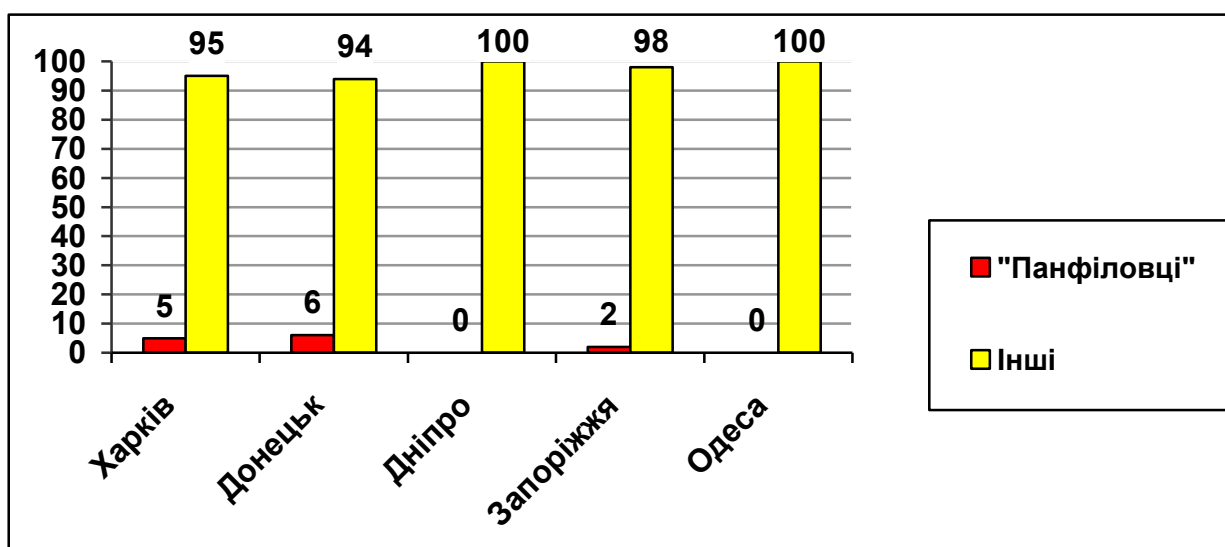
Додаток Ж.1

Співвідношення образів наступальних військ серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

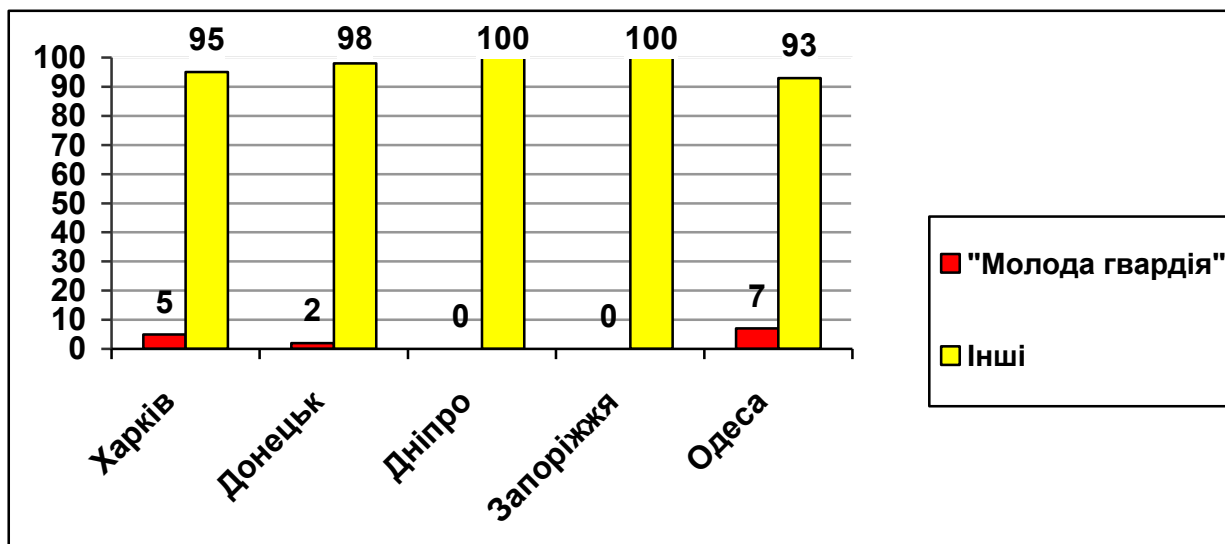
Додаток З.1

Співвідношення образів «панфіловців» серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

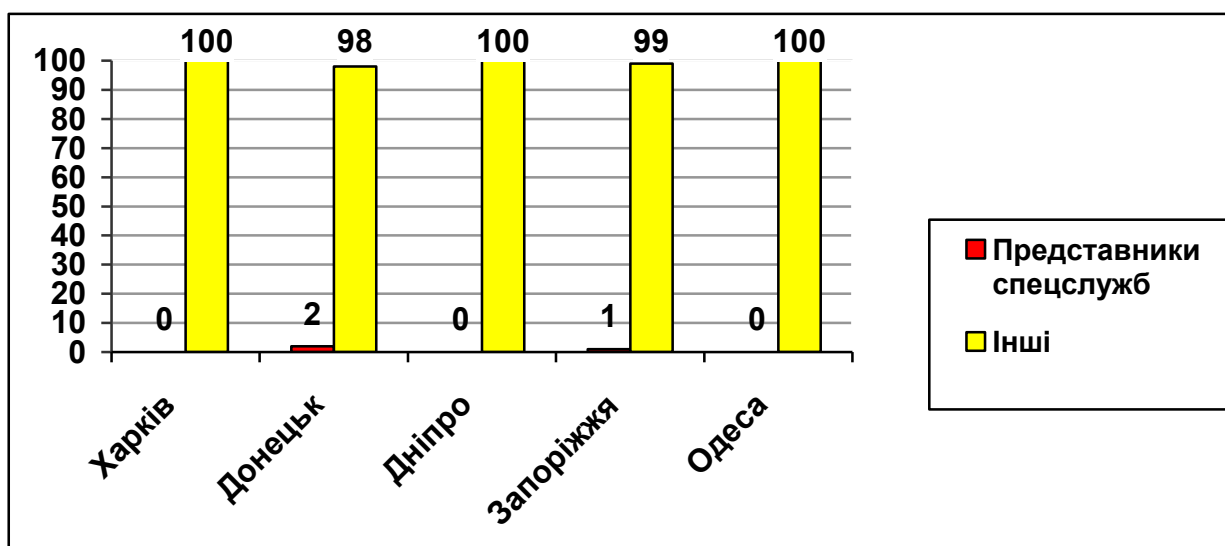
Додаток И.1

Співвідношення образів «Молодої гвардії» серед оюєктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжі та Одеси

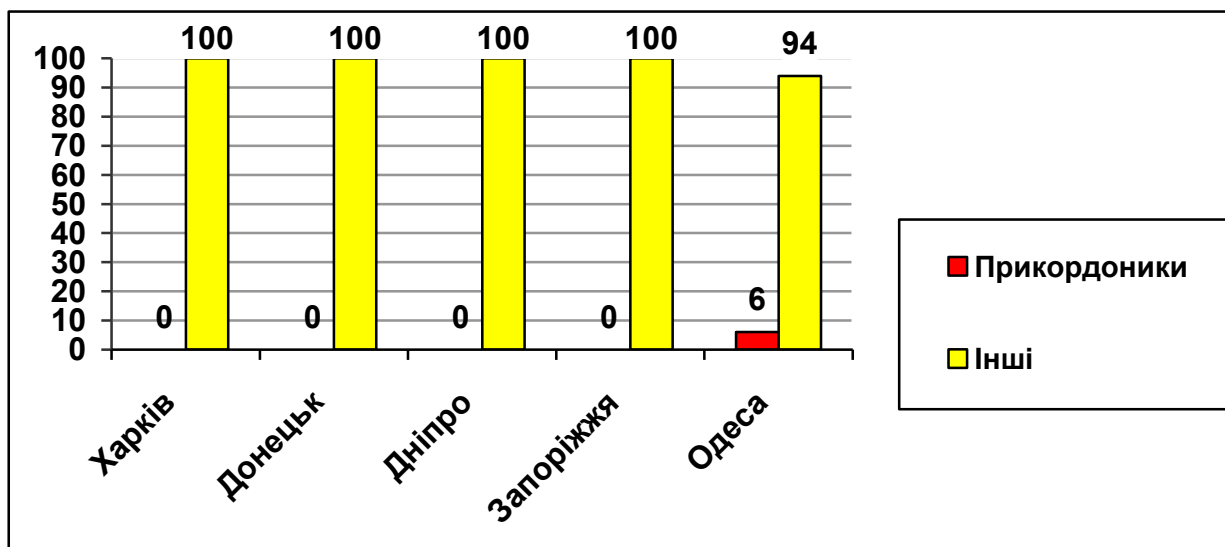
Додаток К.1

Співвідношення образів членів спецслужб серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

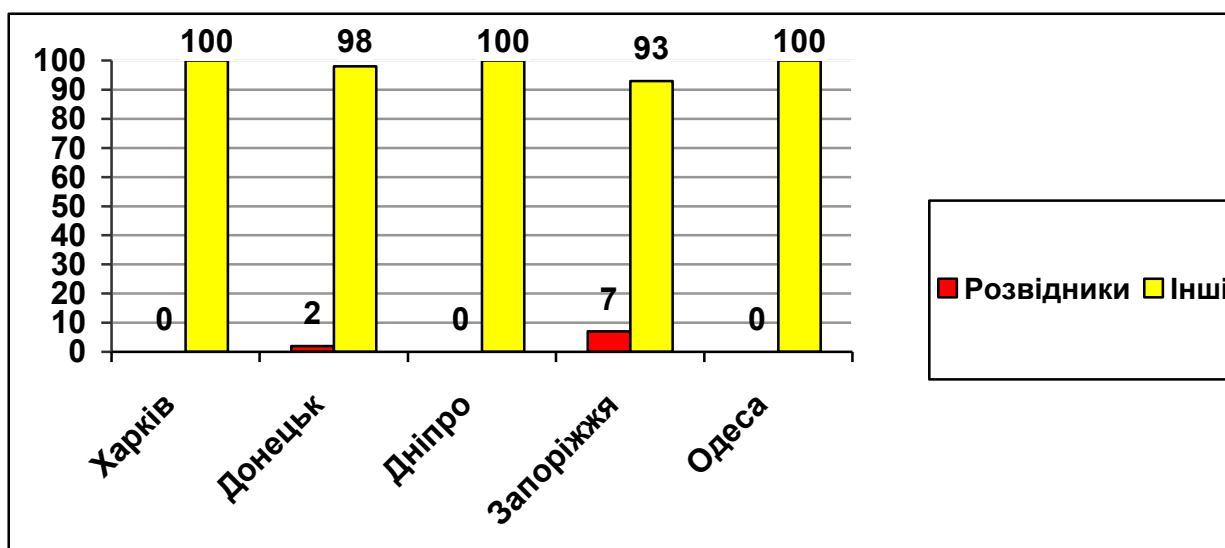
Додаток Л.1

Співвідношення образів прикордонників серед об'єктів топоніміки
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток М. 1

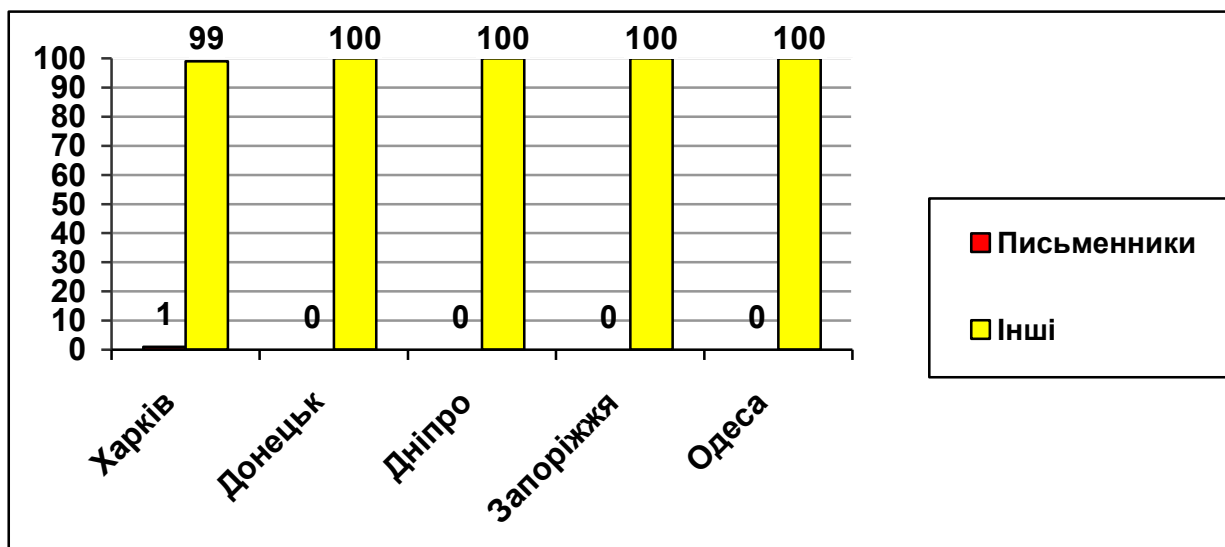
Співвідношення образів розвідників серед об'єктів топоніміки Харкова,
Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Н. 1

Співвідношення образів письменників серед оюектів топоніміки

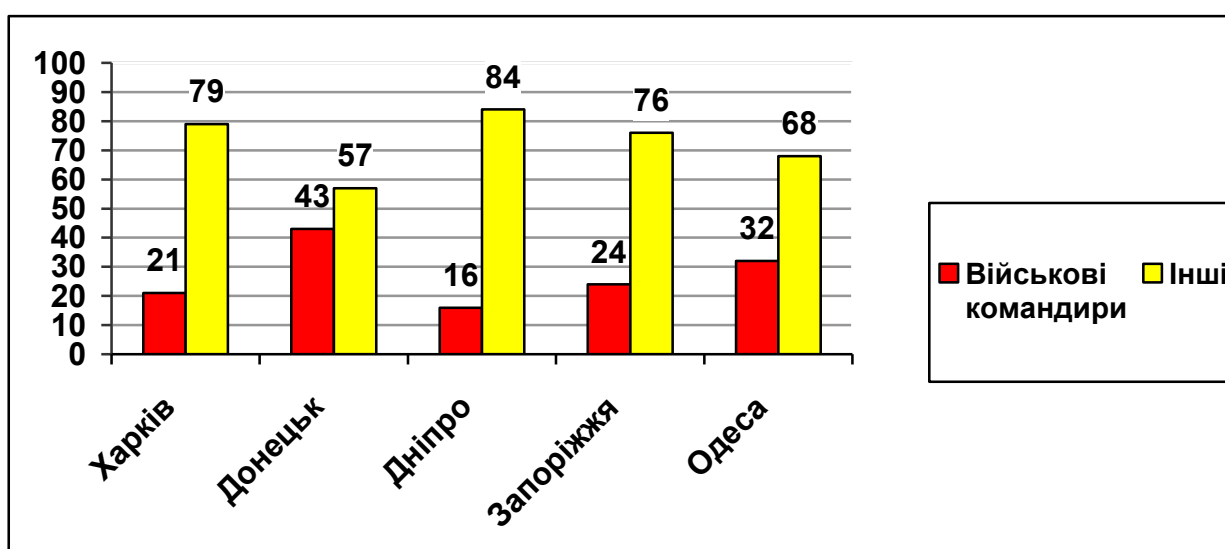
Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток П. 1

Співвідношення образів військових командирів серед об'єктів

топоніміки Харкова, Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

Додаток Р.1

Співвідношення образів Політбійців серед об'єктів топоніміки Харкова,
Донецька, Дніпра, Запоріжжя та Одеси

